

Pécsi Tudományegyetem Művészeti Doktori Iskola

Fejős Miklós

Egy kertészeti projekt lehetséges értelmezései

A szekszárdi körforgalmi szőlőültetvény

DLA-értekezés

Témavezető: Prof. Nyilas Márta DLA, egyetemi tanár

2023

TARTALOMJEGYZÉK

| | |
|--|----|
| Bevezetés | 4 |
| A vizsgálat tárgya, háttér: a körforgalmi ültetvény | 5 |
| A körforgalmi szőlő projekt definíciós lehetőségei | 7 |
| Elemzési szempontok | 9 |
| Haszonkert, díszkert | 9 |
| Alaprajz, kompozíció | 10 |
| Tengelyek és világkép | 11 |
| Táj és kert viszonya | 13 |
| Termelés és alkotás | 15 |
| A szőlőművelés szerepe a szekszárdi tájkép alakulásában | 18 |
| Természet és táj | 26 |
| Város és természet | 28 |
| A kertváros mozgalom és szuburbanizáció | 28 |
| Városi haszonkertek | 34 |
| Üres telkes kertek, válságkertek | 35 |
| Iskolakertek | 36 |
| Hadikertek | 38 |
| Kertmozgalom a II. világháború után | 40 |
| Közösségi kert és szakralitás | 42 |
| Természet és művészet | 44 |
| A körforgalom lakossági megítélésének empirikus vizsgálata | 46 |
| Adatfelvétel | 46 |

| | |
|---|----|
| Adatfeldolgozás | 47 |
| Az adatkiértékelés szempontjai | 48 |
| Hipotézisvizsgálat | 49 |
| A kérdésekre adott válaszok megoszlása (gyakoriságok) | 51 |
| A kérdéscsoportok differenciált összevetése | 61 |
| Konklúzió | 62 |
| Összegzés | 64 |
| Irodalomjegyzék | 67 |
| Internetes források | 69 |
| Melléklet | |
| Képmelléklet | |

Bevezetés

Jelen értekezés célja, hogy a művészet felől indulva, de az értelmezés határait kiterjesztve és átlépve támpontokat nyújtson egy közösségi közterületi projekt (egy Szekszárd határában található körforgalomban fenntartott szőlőskert) objektív, interdiszciplináris szemléletű elemzéséhez, illetve társadalmi hatásainak vizsgálatához.

A témaválasztás háttere az, hogy létrehozásának legelső pillanatától kezdve, immár tizenkettedik éve magam is részt veszek egy maroknyi csapattal együtt a Szekszárd északi határában álló körforgalmi szőlő művelésében. Noha felmenőim közül többen is foglalkoztak életvitelszerűen szőlővel és borral, kisgyerekként pedig érintkeztem ezzel az örökséggel, az én életemnek a földművelés már nem vált szerves részévé. Felnőtt koromra így, voltaképpen szabadidős tevékenység formájában éledt újjá bennem a családi tradíció, amelynek rendhagyó terepén egyesülnek a fizikai munka és az alkotótevékenység markánsan eltérő attitűdjei. Bár különösebb kockázat nélkül megtehetném, magát az objektumot, vele együtt pedig az ott elvégzett társadalmi munkát sem szándékom közvetlenül a képzőművészet tárgykörébe sorolni. A lehetőség adott volna, hiszen a művészettörténetben számos irányzat és törekvés tágította már olyan szélesre ezt a kört, hogy akár a mezőgazdasági tevékenység is (képző)művészeti értelmezést nyerhet.

A kutatás hipotézisei a körforgalmi szőlőskert minél több rétegű leírásának szándéka köré szerveződnek. Mindenekelőtt azt kívánom bizonyítani, hogy a projekt lehetséges olvasatai a vizuális és teoretikus minőségek alkotta értelmezési mező teljes vertikumában fellelhetők. Minden egyes nézőpontból más-más, önmagában is érvényes, karakteres profilt mutat, jelentésárnyalatai ugyanakkor egymással közvetlen összefüggésben állnak. A kutatás tárgya továbbá a projekt befogadókra gyakorolt közvetlen és közvetett hatása, illetve a recenziót befolyásoló tényezők feltárása arra a feltételezésre alapozva, hogy az ültetvény gondozásával és a mezővárosi tradíciókkal összefüggő tárgyi ismeretek, valamint a vizuális kompetenciák javítják a projekt megítélését.

A hipotéziseket társadalomtudományi, szociológiai módszertan alkalmazásával vizsgálom. A feltételezéseimet személyes élmények, empirikus tapasztalatok alapozták meg, majd ezeket vettem vizsgálat alá többek között egy komplex lakossági felmérés elvégzésével. A felmérés kiértékelése adja a kutatás tudományosan igazolható megállapításainak gerincét.

A vizsgálat tárgya, háttér: a körforgalmi ültetvény

Egy szabályos kör alakú területen, élő haszonnövények egymásra merőleges soraiból kirajzolódik egy geometrikus alakzat. Tökéletesen átlátható, tiszta és erős logikájú rendszer, igaz, mintázata semmivel sem összetettebb, mint bármilyen gépesített művelésre szánt mezőgazdasági terület. Két markáns különbség azért mégiscsak mutatkozik. Az egyik a helyszín: egy forgalmas közlekedési csomópont, ami gazdálkodási szempontból teljesen ésszerűtlen. A másik a telepítés szándéka, amiben egyesül a szőlészet és a dísnövénykertészet protokollja illetve célrendszere.

A körforgalom története 2010-ig nyúlik vissza. Egy szekszárdi származású barátom egy nonprofit projekt keretében egy helyi termék rendszert hozott létre, aminek része volt a helyi termelők felmérése, összefogása, marketingtevékenységgel (védjegyrendszerrel és egy helyi termék üzlettel) történő támogatása. A projekthez kapcsolódó szemléletformálási elemként 2012-ben Szekszárd északi határában, a 6-os és 56-os főutak kereszteződésében lévő körforgalomba szőlőültetvényt telepítettek azzal a céllal, hogy a helyi értékek iránt felkeltsék a helyi, illetve erre járó emberek figyelmét. Előképei az ötletgazda franciaországi (Provence) és spanyolországi (Katalónia) utazásain látott szőlőtőkékkel telepített körforgalmakra vezethetők vissza. A személyes élmények a szekszárdi termelési tapasztalatokkal egyesülve e példák nyomán inspirálták az európai kultúrtáji elem megvalósítását. Azóta, immár több mint egy évtizede az alapító és néhány bér munkás, illetve önkéntes végzi a fenntartást szabadidejének feláldozásával, saját forrásból. Az eredeti célnak az is része volt, hogy az egész város és borvidék emblémájaként is szolgáló ültetvény a helyi borászok és civilek önkéntes munkája, közösségi szolgálata révén önfenntartóvá váljon.

Részlet a telepítésről szóló sajtóanyagból:

„Az úttest-gyűrűn belüli, mintegy 27 méter sugarú körterület külső oldalán egy 10 méter széles gyepsávot meghagyva, a belső, 17 méter sugarú körterületre (ez kb. 900 m²) 1,6x1,6 méteres térállásban mintegy 400 fő szőlő kerülhet. A telepíteni tervezett szőlőfajták rezisztensek: fele-fele részben fehér Bianca, illetve kék Regent fajta. (A két fajta használatát az indokolja, hogy a fehér szőlő ősszel sárga lombbal, a kék szőlő vörös lombbal díszít.)

A szőlőoltványokat május-júniusban földlabdával fóliasátorban előhajtattuk, a kiültetésére 40-50 cm-es hajtással kerül sor. [...]

A körforgalom beültetése a régióra legjellemzőbb helyi termékkel (szőlővel) szimbolikus jelentőségű, egyben hozzájárul a helyi környezet szépítéséhez. Az ültetésben önkéntesen részt vevők számára fontos élmény, hogy hatásukra a környezetük szebb, a természettel harmonikusabb lesz, akik nem vesznek részt, azok számára a várható nagy médiaérdeklődés, és a beültetéssel való várható nagyszámú közvetlen találkozás fogja eljuttatni az üzenetet: legyünk büszkék a helyi termékeinkre, és fogyasszuk azokat.

A rendezvény szerepe az attitűdformálás, a helyi értékek, helyből származó élelmiszerek jelentőségének érzékeltetése. A szőlő Szekszárd fő kultúrnövénye, amely nem csak a borral kapcsolatos értékeket, hanem minden helyi értéket egyben képes megtestesíteni.

Szekszárd, közlekedésileg legfontosabb, minden szekszárdi által naponta látott kulcshelyszínének szőlővel történő beültetése az Eco-Sensus szándéka szerint azt a váltást szimbolizálja, amelyet a 2011-2012-es rendezvénysorozat megcéloz: a szekszárdi lakosság helyben megtermelt élelmiszerekkel kapcsolatos attitűdjének pozitív irányú megváltoztatását.

Mivel a rendezvényen nagy médiaérdeklődésre számítunk a rendezvény közvetett hatása, hogy ez a szimbolikus változás, amely város-, illetve térségszerte nagy visszhangot vált ki, felkelti az érdeklődést a helyi termékek és a »helyi lépték« felismerése iránt.”¹

A körforgalomban, mint bármilyen más, különösen az ilyen hagyományos, ún. fejművelésű² szőlőültetvényen a vegetációs időszakon belül folyamatosan van tennivaló: a tavaszi munkálatok a tövek kitakarásával, tányérozásával kezdődnek. Amint tartósan fagymentessé válik az időjárás, a sorok között kizöldül a gyep, amit az első hóig, csapadékosságtól függően 1–2 hetente szükséges nyírni. Még rügyfakadás előtt el kell végezni a metszést. Ha a tél nem húzódik el, májustól indul az ún. zöldmunka, a hajtások válogatása (ritkítása) és kötözése. Ezt a műveletet, tekintettel arra, hogy itt az elsődleges művelési cél az esztétikus megjelenés, többször meg kell ismételni, egészen addig, amíg a növény vegetációs aktivitása tart, tehát

¹ „Szőlőtőkék Szekszárd északi kapujában”. Sajtóközlemény. Eco-Sensus Nonprofit Kft

² „A Kárpát-medence szőleinek kétharmadát fejművelésben (sima, alacsony művelés) részesítették a 19. sz.-ban. Ez az eljárás a gazdaságtörténeti adatok szerint a középkorban általános, sőt a római korban is ismert tőkeművelési mód volt. A földhöz közel tartott tőkefejre (a rendszeres visszavágás következtében megvastagodott fás csonk) metszettek, amit fagy ellen földdel takartak. Ez a gömbölyded tőkeforma a szőlőművelés munkájának ideálja és értékmérője volt. E tőkefejen metszéskor minden vesszőt visszavágtak, vagy csak rövid csapot (egyéves termő vessző 1–3 szemes darabja) hagytak. A fejművelés a legegyszerűbb tőkeművelési mód, amely viszonylag legkevésbé szakértelmet és gondosságot kíván, de a minőségi bor igénye és a sűrű telepítésű szőlők mellett gazdasági követelményt jelentett.” Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.

lényegében a termés beéréséig. Az egységes és harmonikus összkép érdekében igyekszünk az alsó harmadában hasasabb, a csúcánál beszűkülő orsóformát képezni a bokorból, tetejét nem sokkal a karófejek fölött tartani. A körforgalom talaja nem egységes, a termőréteg alatt az útépitésből visszamaradt törmelék tartalmaz, ezért a vízháztartása nem ideális. Többhetes nyári szárazság idején öntözni kell, illetve a fűtők akár 50% arányú gyéritésével növelni a növény erőtartalmait. Még ilyen gondoskodás mellett is elkerülhetetlen, hogy augusztusra helyenként megsárguljanak a levelek. Ezeket le szoktuk szedni. Koraősszel kerül sor a szőlő betakarítására, ami csak esztétikai célú, élelmiszerbiztonsági okokból nem kerül feldolgozásra. Késő ősszel, a töveket földdel takarjuk be a fagyok ellen. Nagyjából ezek az előre tervezhető éves munkálatok.

Egy körforgalomban mindemellett a zártkerti zónában vagy a védett gazdaságokban szokványostól eltérő feladatok is adódnak: szinte minden évben történik az ültetvényben is károkat okozó kisebb-nagyobb közlekedési baleset³.

A körforgalmi szőlő projekt definíciós lehetőségei

Részben formai, részben teoretikus egybeesések mentén a körforgalmi szőlő egy sor képzőművészeti irányzattal és törekvéssel is párhuzamba állítható. Felismerhetőek benne például a land art, a geometrikus absztrakció, a minimál art, a performance művészet és environment, valamint az installációs műfajok jegyei. Rokonságban áll a természetművészet, a public art, a gerillaművészet illetőleg más, társadalmilag elkötelezett képzőművészeti gesztusokkal. Valójában nem sok választja el attól, hogy műalkotásként lehessen értelmezni, ugyanakkor épp nem-művészet mivoltában válhatott csak bármilyen képzőművészeti megnyilvánulásnál könnyebben hozzáférhetővé, befoghatóvá, és ebből következően ismertté.

Létezik a művészetközvetítő intézmények hatósugaránál szélesebb, egyben reprezentatívabb nyilvánosság is az online térben, igaz, sokkal többen is osztoznak rajta. Az ott jelenlévők számára elérhetővé tehető mindenféle kulturális tartalom és üzenet, a legegyszerűbbektől a legárnyaltabbakig. Ebből is következik, hogy a virtuális térben kialakult fogyasztási szokások

³ Az eddigi legsúlyosabb, szerencsére komoly személyi sérülés nélkül bekövetkezett eset 2020 nyarán történt. A város felől nagy sebességgel érkező egy személyautó fékezés nélkül hajtott bele a körforgalomba. Két sort tarolt le karóval, tőkével, közlekedési táblával együtt, a sérült járműből pedig több tíz liternyi gázolaj folyt a gyepre. A helyszínelés után daru emelte ki a szőlőből.

eltérnek a hagyományos intézményekben megszokottaktól. Hatásmechanizmusuk éppenséggel az országúti közlekedésre emlékeztet, ahol a fogyasztó folyamatos mozgásban van, minden irányból érik az ingerek, de mindegyik csak villanásnyi időre. A forgalom résztvevői – akárcsak a világhálón – alkalmi utazókból és ingázókból tevődnek össze. A tájékozódást szabványosított jelzések mellett a tájképet meghatározó karakteres motívumok is segítik. Minden, ami látható, vagy ami éppenséggel nem, sokat elárul a helyben élők értékrendjéről, még azzal együtt is, hogy az adott tájegység ilyen szűk perspektívából nyilvánvalóan aligha megismerhető.

A körforgalomi ültetvényben végzett fizikai munka egyszerre meditatív és dinamikus tevékenység. Az ember, akárcsak a saját kertjében egyedül marad a gondolataival, miközben a külvilág folyamatos mozgásban van. Némiképp ellentmondásos állapot, amelyet mégis elsősorban a figyelem koncentrációja jellemez. Az apró részletekben való elmélyülés időt ad megfigyelni az állandó változásban, körforgásban lévő természetet: évszakokat és napszakokat, színeket és fényeket, növekedést, gyarapodást, gyorsulást, lassulást. Azzal, hogy e működő kultúrtáj makett a közterület jelképes színpadán áll, példája passzív befogadók hatalmas tömegéhez jut el, akik a tudatformálás egyéb, irányított csatornáin keresztül valószínűleg nem érhetőek el. Ha nem is tudatosul bennük, látják, hogy itt valami nagyon határozott szándék valósul meg, szakszerűen.

A körforgalmi ültetvény tulajdonképpen minden lehetséges eredményt felmutat, amit egy társadalmilag elkötelezett képzőművész célul tűzhet maga elé: az alkotás sokakhoz eljut, és a passzív befogadókra is hatással van. Jelentése könnyen olvasható, ugyanakkor többrétegű is, így érzékenységtől függően többféle befogadói attitűddel is jól rezonál. Mint egy forgalmas közlekedési csomópont karakteres emblémája pedig, a mindennapi élet praktikus és szerves részévé vált.

A másik oldalról nézve ugyanez a projekt rávilágít arra is, hogy az intézményesített kortárs kultúra tudatformáló hatása miért nem elég hatékony, illetve – részben ennek lehetséges következményeként – miért alacsony a társadalmi reprezentációja. A legfontosabb okok között említhető, hogy maga a közvetített tartalom kevesekhez jut el. Ha el is jut, kétséges, hogy az átlagos befogadó szempontjából relevánsak-e, alkalmasak-e arra, hogy a közönség azokat magára vonatkoztassa. Ha egy mű önnön közvetlen keletkezési körülményeire vagy nehezen általánosítható szakmai kérdésekre és szakmai nyelvezet használva reflektál, könnyen elszigetelheti magát a saját közönségétől.

Az előadóművészet különböző területein adottak a művészi produktum átadása és a közönséggel való találkozás számára kijelölt és bejáratott, protokolláris gyakorlatok mentén szabályozott keretek. Ezeken a helyeken a mű életre keltése és befogadása tulajdonképpen egyidejűleg történik meg, sőt ugyanez az impulzusokkal telített közeg ad lehetőséget a közvetlen érzelmi visszacsatolásra is. A kiállítóterekben erre sokkal korlátozottabbak a lehetőségek, a folyamat pszichológiai beteljesedése pedig jobbra esetleges, igaz ennek látható jelei voltaképpen nincsenek.

Elemzési szempontok

Haszonkert, díszkert

Amint a növényeket ültető ember az első növényegyed után a második, a második után a harmadik majd a többi helyét keresi egy adott területen, a szó legtágabb értelmében kertet alkot. A legtágabb értelem elsősorban is azt a két alapvetően eltérő ültetési rendet és szándékot foglalja magába, amit a kertészeti szakirodalom bevezető fejezetei haszonkert, illetve díszkert néven határoznak meg, és különböztetnek meg egymástól. Előbbi a zöldség, gyümölcs, gabona, virág, állati takarmány, illetve egyéb mezőgazdasági úton előállítható alapanyagok termelésére, míg a másik szakrális, egészségügyi és díszítő célra, emberek ott-tartózkodására vagy csupán gyönyörködtetésére rendelt ültetvények előállítására szolgál. Noha a két funkció fogalmi szinten egyértelműen elkülöníthető, határai sok esetben elmosódnak, ahogy azt majd a későbbiekben is látni fogjuk.⁴

Ha a szekszárdi körforgalmi szőlőt, bármilyen más közterületen létesített ültetvényhez, parkoz hasonlóan díszkertnek tekintjük, alkalmassá válik arra, hogy ekképpen is értékeljük azt, alkalmazva rá a kertművészet tartalmi és formai elemzésére szolgáló szempontokat. Mint alkotói program, koncepció így már beilleszthető a kertművészet, még tágabb értelemben pedig az egyetemes képzőművészet történeti kontextusába is, amelyben azonosságot és különbözőséget mutató jegyek alapján meghatározható a viszonya nagy történelmi stíluskorszakokhoz csakúgy, mint saját korának jelenségeihez, tendenciáihoz.

⁴ Ormos [1967] 9.

Alaprajz, kompozíció

A legszembetűnőbb formajegy, amely a körforgalmi ültetvényt elhelyezi a kertlétesítmények rendszertanában, maga a szabályos alaprajz. A megformáltság ilyen vegytisztán geometrikus mivolta a formalista kerttervezési hagyományokhoz, annak is legszigorúbb irányzataihoz kötik, szemben a másik nagy alaptípus, a tájképi kert történeti paradigmájával. Az egyetemes fejlődés dinamikája – a kultúra egyéb területeivel összhangban – e két felfogás állandó váltakozására épül, és hűen tükrözi az ember saját magával és a világban betöltött szerepével összefüggő elképzeléseket.⁵ Az alaprajzok szabályossága, szerkesztettsége elsősorban azzal magyarázható, hogy a formális kert valamennyi korszakban az épített környezet – legyen az szakrális vagy világi – szerves részét képezi. Bár az épülettel, épületek rendszerével alkotott viszonya a funkciótól függetlenül alá- és mellérendelt egyaránt lehet, minden esetben az építészeti gondolatból fakad, és hol szorosabban, hol lazábban, de azt követi. A körforgalmi ültetvény esetében az architektúra maga a körgyűrűt formáló úttest és annak szabályos, görögkereszt elrendezésű leágazásai. Az úttestet magas töltés emeli a környező terület talajszintje fölé. Keresztszelvénye szimmetrikus, akárcsak a járható gyűrűvel keretezett középsziget, mely a síkból enyhén, a centrum felé lapos ívben kiemelkedik. Mint dekorációs célból művelt terület tehát az egyenletesen planírozott, körbekerített kerttípusok közé tartozik, ahogy például a reneszánsz vidéki villakertek is, amelyek rendszerint ugyancsak szabályos alaprajzúak. A hasonlóság abban is fennáll, hogy az ilyen kertek nemcsak egyszerű alaprajzúknak, de szellős berendezésüknek és józan méretüknek köszönhetően is könnyen áttekinthetőek.

A körforgalomban megvalósított kerti kép elemei, vagyis a szőlőkarók és tőkék elrendezése, kompozíciója szintén tükrözi a tervezés architektonikus szellemét. A sorok egyenesek, észak-déli, illetve kelet-nyugati irányban párhuzamosak, így azok külön-külön merőlegesen metszik egymást. A 17 méter sugarú, kb. 900 m²-nyi körterületen 1,6x1,6 méteres térállásban helyezkednek el a tövek, mintázatukban megidézve a római eredetű ötös kötés (quincunx) rendszerét.

⁵ Ormos [1967] 12.

Tengelyek és világkép

Az embernek a világról alkotott elképzelése magától értetődően vagy áttételesen, de valamennyi alkotásán nyomot hagy. Minthogy kulturálisan meghatározott és a kultúrával együtt változik, annak összes szellemi és anyagi megnyilvánulásán keresztül minden időpillanatban az adott társadalom erővel érvényesített, avagy egyezményes értékrendjét tükrözi. A bennük testet öltő formarendet tehát bármennyire is áthatja alkotójának egyéni ízlése, a korszellemtől sohasem függetleníthető teljesen.

Az öntudatlan anyag szabályos elrendeződése, az elrendeződés meghatározottsága és paritásai azt feltételezik, hogy az anyagi világ folyamatait vezérlő erőnek, szabálynak eredendően, már a folyamatok beindulását megelőzően léteznie kell. Vagyis az anyagi világgal kölcsönhatásban, de azon kívül áll. Mint természeti törvény és mint szellemi konstrukció is általános rendezőelvként működik, ami a rendszeren belül azonnal felismerhető összefüggéseket teremt. Miközben az egészet részekre tagolja, azokat egyszersmind egységbe is foglalja, nyilvánvalóvá téve az alkotóelemek összetartozását. A tengelyhasználatnak ugyancsak természete, hogy nem csupán a rendszerhez tartozást jelöli egyértelműen adott jelenségek vonatkozásában, hanem kívülállásukat is azon, így megkülönböztető jelek alkalmazása nélkül határozza meg az érvénye alá tartozó közeg határait. A határon belül a tengely jeleníti meg a növekedés szabályait, a struktúrállódás elsődleges törvényét.

A kertművészetben jellemzően utak, sétányok formájában megjelenő tengelyek szerepe egyszerre szimbolikus és praktikus. Praktikus, mert biztosítja a közlekedést a kert különböző részei között, miközben érinti a tervező által meghatározott, kiemelt jelentőségű pontokat. Az egyes csomópontok közötti hatáselemek sorrendisége pedig nemcsak térben tagolja a kerti képek kompozícióját, hanem időben is. A befogadó mozgás útján, mint történetet észleli azt: jelenetei a haladás tempója szerint követik egymást az időben, egy gondosan felépített lineáris dramaturgia mentén. Az út, akár csak a mesélő egyik eseménytől a másikig vezet el, így az élmények láncolata folytonos narratívaként érvényesül.⁶

A szimbolikus funkció – ezzel szemben – nem elsősorban az egyént, mint befogadót szolgálja. Sokkal inkább a személytelen hatalom reprezentációját, még akkor is, ha annak intézménye egyetlen személyhez fűződik. Jellemző, hogy történelmi távlatokból szemlélve a

⁶ Ormos [1967] 229.

legszigorúbban centralizált hatalmak hivatalos művészetét sem egyetlen uralkodóval azonosítjuk, hanem magával a birodalmi eszmével. Az ókori Egyiptom fáraódinasztiái például, noha külön-külön is megalkották saját templomaikat, síremlékeiket, az egységes hitrendszer és világkép eredményeként uniformizálódott egyiptomi építészet mégis inkább a despotikus államszervezet leképeződése elsősorban. A benne manifesztálódó, istenektől származtatott erő és akarat kényszeríti egyenes sorba Hatsepszut királynő tömjén- és mirhafáit is a Deir el-Bahariban emelt hatalmas templom teraszain. Itt az építészeti programban áttételesen az is kifejeződik, hogy a társadalom felett gyakorolt földi hatalom magára a természetre is kiterjed, hisz emberi beavatkozás nélkül aligha nőttek volna fák a száraz, kietlen hegyoldalon. Ha úgy vesszük, valóban az uralkodó érdeme volt: az ugyanitt található oszlopcsarnok festett képei arról is szólnak, hogy a királyné Amon isten parancsát teljesítve hozta létre az istenség megnyugvására alkalmas ligetet. Fáit távoli vidékekről, hajókon szállították ide földlabdával együtt, és termékeny folyami hordalékkal feltöltött, kifalazott gödrökbe ültették. A gödrök talaját a folyóvölgyből kiemelt vízzel, oldalról bevezetett csöveken át öntözték.⁷ Az összetett technikai és logisztikai megoldások is jelzik, hogy az egyiptomi építészethez fogható teljesítmények pusztán a hatalom birtoklása útján, tudás és kimagasló szervezőképesség – ha úgy tetszik, tehetség – nélkül biztosan nem valósulhattak volna meg.

Az ókor birodalmi léptékeit idézi Európában a versailles-i palota kertje is, amelynek óriási területét egyetlen, a tájon keresztülhasító, nyílegyenes tengely uralja. Hogy a befogadókra gyakorolt hatása a XVII. században mennyire lehetett futurisztikus, sőt utópisztikus, ma már nehéz elképzelni. A program megálmodója, XIV. Lajos és a tervező André Le Nôtre mindenesetre korábban sehol sem láthatott még hasonlót. Azon túl, hogy gyakorlatilag ők ketten találták ki a barokk kertművészet minden lényeges, később nemzetközi normává lett újítását, munkájuk a 300 évvel későbbi tájművészet progresszív elgondolásait is előre vetítik.

Egy közeledési csomópont, még ha nem is körforgalom, egymást keresztező útvonalak, általánosabb értelemben tengelyek metszéspontja. Centrális szerkezete azonban kizárólag a funkciójából ered, létrejöttében pedig semmilyen magasabb rendű szándék vagy esztétikai szempont nem játszik szerepet. Mégis, ahogy a legelemibb, vonalakkal végzett rajzi műveletek során, gondolatok közvetítésére is alkalmas, esztétikai minőséggel telítődő jelrendszerré alakul.

A kereszt, szárainak metszéspontjában szabályos körterülettel – rálátást nyújtó természetes magaslát hiányában – csak a levegőből szemlélve bontakozik ki a maga mértani tisztaságában.

⁷ Ormos [1967] 20.

Felülnézeti képe viszont szinte feledteti a körforgalom anyagi mivoltát. A szőlőbokrok, karók, a gyeper növényei a geometrikus mintázat ornamenseivé: szabályos elrendeződésű foltokká, vonalakká, egységes felületté absztrahálódnak. Az autópályát sem aszfalt már innen, inkább összeköttetés egy kapcsolathálóban, amin a fővárostól távolodva minden egyes csomópont egyre kisebb, és persze jelentéktelenebb is.

Földközletről a mérnöki szabályosság sokkal kevésbé érvényesül, bár a körpályán a tengelyek vonalába érve három helyen is megnyílik a távlat, észak felé Budapest, délen Szekszárd központja, nyugaton pedig Pécs irányába. Ezt a tájolatot követik a szőlősorok is, így a körforgalomba érkezők valamennyi irányból keresztülláthatnak az ültetvényen. Személyes tapasztalatom alapján ezek közül a déli, város felőli kihajtó perspektívájából nyílik a legerősebb nézet. Innen a körforgalom túloldalán északi irányba vezető út a Sió-híd közepéig enyhén emelkedik, és viszonylag nagy távolságot átfogva, egyenes vonalban éri el a horizontot. Az ültetvény–út–táj hármasság, a kerti kép szempontjából tehát kitüntetett pont.

Táj és kert viszonya

Ahogy az egyetemes művészettörténet más területein, a kertművészet irodalmában is a felvilágosodás, a tudományos rendszerezés alapozta meg a történeti szemlélet kialakulását. E nézőpontból váltak aztán megragadhatóvá a stílusfejlődésnek olyan vetületei, mint a kert és természet esztétikai viszonya. Kert és táj persze már azelőtt is kölcsönhatásban állt egymással, hogy megalkották annak tudományos leírását. Egyetemes kitekintés nélkül azonban kevésbé érzékelhetőek az ember és természet általános viszonyában bekövetkező változások. A 18–19. századi fordulat például, ami az orientalizáló tájképi kert széleskörű divatját hozta el, közvetett módon összefügg a természeti erőforrásokat látványosan emésztő ipari forradalom, városiasodás, környezetszennyezés folyamataival, vagy a turizmus kialakulásával és elterjedésével. Ezek fényében vált bizonyossá, hogy az érintetlen természet is érték, ami az emberi beavatkozás következtében helyrehozhatatlan károkat szenved el.

A kertművészet különböző korszakaiban két alapvető viszonyrend figyelhető meg ember és természet, természet és művészet kapcsolatában. Az egyik felfogás szerint a tervező feladata alárendelni a természetet az építészeti programnak, és ennek érdekében mentesíteni azt a koncepcióval ellentmondó esetlegességektől. A cél itt az eredetnél tökélesebb, azaz ideális

természet létrehozása. A másik éppenséggel a zabolátlan természet szabálytalanságát, formagazdagságát és sokszínűségét tekinti az ideánál magasabb rendűnek, így követendőnek is egyúttal. A beavatkozás célja ebben az esetben nem annyira az átalakítás, hanem egy narratíva megfogalmazása, melyben az adott kor vagy személy sajátos érzélemvilága tükröződik.

Előbbire példa lehet minden, szabályos parterrekre tagolt kert, vagy azonos korú és méretű fákkal, formára nyírott növényekkel övezett sétány, liget. Az utóbbinak pedig talán legtisztább megnyilvánulása Európában a szentimentális kert, ahol mesterségesen öregített kerti objektumok, műromok hirdetik szó szerint a természeti erőknek az ember alkotta létesítmények felett aratott győzelmét. E romantikus „festői” irányvonal hátterét – vallási meggyőződéseken túl – az ősi Kína és Japán, de Mezopotámia esetébe is a dús, gyorsan megújuló vegetáció alapélménye adja, ellentétben például Egyiptom sivataggal határos szentelt ligeteivel.

A körforgalmi szőlő élesen elkülönül közvetlen környezetétől. A tájkapcsolat szempontjából minden jel szerint a formális kert hagyományaival mutat hasonlóságot. A határvonalat jelentő falat, erdősávot itt az útszegély és töltésoldal helyettesíti, melynek túloldalán minden átmenet nélkül kezdődik teljesen más szerkezetű és összetételű, szabálytalannak tűnő növénytársulás. A folyamatosan gondozott ültetvény mellett természetes hatást kelt, bár nem teljesen az. Az ún. Palánki-szigethez tartozó vizenyős területen például valójában egy telepített nyárfaliget képezi a növényzet gerincét, ami az elmúlt két-három évtizedben teljesen elvadult. A négyes útkereszteződés délnyugati cikkelyében, ami eredetileg, a körforgalom megépítése előtti hármass útkereszteződés deltája volt, a növényzetet egykor nagyvonalúan, de valamennyire mégis parkszerűen alakították ki, a köztes területet pedig évente két-három alkalommal kaszálták. Mára ez a rész is elvadult, így a körforgalmat összefüggő, természetes hatású növényzóna veszi körbe.

A főmotívumot elszigetelő, egyúttal ki is emelő semleges övezet nem sokkal messzebb, a Palánki hegy irányában nyeri el kompozíciós jelentőségét, amint a horizont magasságában feltűnnek a domboldal rendezett szőlősorai. Ebben a tájművészeti összhangzatban válik idézetté minden, ami a körforgalom területén immár tíz éve szimbolikusan és tényszerűen megvalósul.

Termelés és alkotás

Az ember akár hivatásból, akár a szabadidő eltöltésének egy formájaként foglalkozik növényekkel (ültetés, gondozás, termesztés, szaporítás, nemesítés...), átélhet a művészi alkotófolyamathoz hasonlót. A mag kihajtását, a növény életben maradását, növekedését szolgáló, termőképességét javító munkálatok során a teremtő aktus részesévé válik, a természet által számára kijelölt keretek között. Szerepe épp emiatt erősen korlátozott, hiszen akárcsak a növény, maga is engedelmeskedni kényszerül a biológikum törvényeinek. Az élő anyagon mindössze időleges módosítást, alakítást végezhet el, a beavatkozás mértékével arányos kockázatvállalás terhe mellett: e szűk mozgástéren belül érvényesülhet csupán a növénytermesztő ember hozzáértése, kreativitása és szorgalma.

E megengedő szemlélet szélsőséges kiterjesztése esetén, végső soron bármilyen tárgy létrehozása előidézhetné a teremtésélmény misztériumát. Szubjektív érzet szintjén talán elő is idézik, de objektíven, másokkal megosztható, mások által is átélhető, megtapasztalható formában bizonyosan nem. A különbség a folyamatnak épp azon mozzanatában rejlik, amelyre magának az alkotónak már nincs is befolyása, mert nem technikai vagy technológiai természetű. A művész esetében ez a tehetség formájában megnyilvánuló sugallat, a növénytermesztőnél pedig a szintén emberi akarat felett álló természeti erők összessége. Logikusnak tetsző feltételezés, hogy a kettő forrása valahol nagyon messze talán egy és ugyanaz lehet.

Bármelyik oldalról nézzük is, mezőgazdasági munka és művészi alkotótevékenység között több hasonlatosság mutatkozik, mint ami a reneszánsz óta érvényes, újkori művészetfelfogás alapján feltételezhető. Az emberi képzelőerő és megjelenítőkészség legelső maradandó megnyilvánulásait jelentő barlangrajzok például a vadászat, lényegében a táplálékszerzési folyamat eszköztárába tartoztak, akárcsak a föld megművelésének kezdetleges módszerei. Az összevetés fordított irányban is mutat párhuzamosságot, ami a dolgozat tárgya szempontjából talán fontosabb: a növénytermesztés az alkotótevékenységhez hasonlóan előrelátást, tervezést, vagyis absztrakciós képességet igényel, csak benne a hit szerepét a mezőgazdasági technológiák ismeretén alapuló tudás tölti be. Ebben az összefüggésben nagy jelentésbeli különbség sincs a két kifejezés között, hiszen hit és tudás egyaránt alkalmazott ismereteket, ismeretek rendszerét jelöli függetlenül attól, hogy működőképességük szempontjából mit tekintünk igazolásnak.

A művészet és kézművesség („ars” és „techné”) fokozatos fogalmi szétválása, használati tárgy és műalkotás végérvényes megkülönböztetése vezetett el oda, hogy a humanizmus korára az

egyéniség vált a legfőbb, a későbbi századok során pedig egyetlen és kizárólagos értékévé, amely alapján a művészi minőség jelenléte kimutatható, a művészi minőség megállapítható. Sajat korunk individualista felfogására jellemző, hogy a reneszánsz előtti korok művészetét is – paradox módon – a modern, posztmodern esztétikai megfontolások (ízlés) szerint szemléljük és értékeljük, óhatatlanul nagyobb jelentőséget tulajdonítva a történeti szemlélet következtetéseit igazoló megnyilvánulásoknak. Vagyis azoknak, amelyek beleillenek a művészet utólagosan konstruált fejlődéstörténetébe. Elképzelhetőek ugyanakkor másfajta megközelítések, perspektívák is, ahonnan a múzeumi tárgyak jelentős hányada eredeti rendeltetésük szerint egyáltalán nem, vagy nem feltétlenül minősülnek műalkotásnak, míg más, általunk nem művészetnek tekintett produktumok – pusztán a bennük megnyilvánuló mesterségbeli tudás okán – viszont igen.

A reprezentációs funkció fokozatos térvesztése útján megteremtett művészi autonómia csak a felvilágosodás utáni, egyre gyorsuló tempóban szekularizálódó világ művészetfelfogásában vált a művészet (és a művész) meghatározásának sarkalatos kritériumává, egyúttal az alkalmazott, illetve autonóm művészet közti különbségtétel alapjává. Korábban ezek, akárcsak a világkép egyházi és világi, transzcendens és empirikus szegmensei egységet alkottak, így a tárgyak kivitelével szemben a mindennapiságtól való megkülönböztetés igénye mint feltétel fel sem merült.

A művészetfilozófiai nézetekben, fordulatokban bővelkedő 20. század talán minden korábbi időszaknál hatékonyabban terjesztette ki, s ezzel relativizálta a képzőművészet fogalmát. A funkciótól való elkülönítés, pontosabban a funkciónélküliség (öncélúság) általános legitimitását követően a médium alakváltozásai kerültek előtérbe. A klasszikus műfaji keretek elveszítették kizárólagos érvényüket, miközben egy történelmi utalásrendszer részeivé válva szimbolikus tartalmakkal telítődtek. Maga a határátlépés is a konvenció részévé lett, így alakult ki a kifejezőeszközök számos egyedi formája. Az egyéni megoldásokat, senkihez nem hasonlító egyéniséget, szüntelen változást követelő művészeti szcéna a végsőig terjesztette ki, majd fel is számolta a műfaji határokat. Közhelyből lett tézis, miszerint bármi lehet műtárgy, és bárki lehet művész, ha a kánonhoz képest progressziót képvisel. Idővel bizonyítást nyert azonban, hogy valójában nincs elgondolás, amely ne lenne meghaladható. A progresszió fetiszizálása így nehezen fenntartható fejlődést generált, amelyre a művészet számos irányzat és életmű formájában önnön felszámolására tett kísérlettel reagált.

A stílusfejlődéssel párhuzamosan a képzőművészet időről-időre radikális politikai szándékok médiumává lett, s mint ilyen, sokan a politikai akarat kinyilatkoztatásának eszközeként

használták. Programjai eredendően a fennálló társadalmi rend jobbító szándékú megváltoztatására irányultak, de utólag valamennyi kísérlet erősen kompromittálódott a ténylegesen bekövetkező történelmi események hatására. E folyamatban meghatározó szerepe volt, illetve van ma is a történetírásnak, ami – részben vagy egészében – ugyancsak a fennálló hatalmi érdekek befolyása alatt áll. A művészettörténet interpretációs hagyománya ilyen értelemben társadalmi konszenzus eredményeként jön létre, majd formálódik újra hol a többségi, hol a kisebbségi értékek elfogadása vagy éppen elutasítása mentén. Napjaink legújabb kulturális konvenciója például szintén már létező konvenciók megtagadását, hovatovább eltörlését célozza meg, de a klasszikus avantgárd törekvésekkel szemben – karakteres vízió hiányában – egyelőre nem kínál kidolgozott alternatívákat. A progresszió és a hagyománytisztelet pártján állók közötti konfliktus tartós fennmaradását vetíti előre, hogy a radikalizmust tápláló történelmi sérelmekből mindkét oldal jelentős tartalékokkal rendelkezik.

A művészi kifejezőeszközök huszadik századi fejlődéstörténete a politikai befolyás állandó jelenléte mellett is képes maradt a megújulásra. Sok új, izgalmas fejezet íródott hozzá, idővel pedig az alkotó mellett feltűnő teoretikus, kurátor, kereskedő, legújabban pedig a vásárló is aktívan bekapcsolódott a művészettörténeti folyamatok, tendenciák alakításába, bizonyos esetekben a képzőművésztől át is véve az irányítás szerepét.

E rövid, óhatatlanul sommás és elfogult összegzés látszólag azt a benyomást keltheti, hogy művészetfelfogásunk évszázadok alatt áthidalhatatlan távolságba került a kezdetektől, s ezzel megnehezült, vagy esetenként el is lehetetlenült a távoli múltból ránk maradt kulturális emlékek megértése. Nem feltétlenül mond ellent ugyanakkor az értelmezésnek azon lehetőségével, hogy a művészetfogalom kiterjesztése által épp ehhez juthatunk minden eddiginél közelebb.

Ma elsősorban kritikai nézőpontok, teóriák, befogadói attitűdök és a műveltség, illetve mindezek alapján megállapított társadalmi konszenzusok függvénye az, milyen gesztusokat, teljesítményeket tekintünk kulturális értéknek, miközben igazából egyik sem válik abszolút érvényűvé, nem mutathatók fel a mindennapi élet szerves, elidegeníthetetlen részeként.

Nem lehet tehát kategorikusan kijelenteni, hogy egy közlekedési csomópontba telepített, termelési szempontból értelmetlen szőlőültetvény egyértelműen több vagy kevesebb volna puszta látványosság nál. Önmagában a szőlőültetvény talán az. Ez az ültetvény azonban, éppenséggel élő és gondozást igénylő mivoltából fakadóan nem önmagában áll. Részét képezi a munkavégzés mint performatív elem, és a munkát elvégző ember, a performansz aktora, aktorai is. Az ő alakító szerepük ráadásul egyáltalán nem formális, hiszen alkalmazkodniuk kell

az időjárással összefüggő, nagyrészt kiszámíthatatlan növényélettani folyamatokhoz. A gondozási protokoll kötöttségeivel együtt a projekt nem egyszerűen karbantartási műveletek összessége, hanem közönség előtt lefolytatott érzékeny párbeszéd a természettel.

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a helyi szőlőművelő gazdák érdeme is túlmutat a szőlő, illetve bor előállításának gazdasági értékénél. A minőségi bor, borfogyasztás mellett a hagyományos termelési formák eredményeként alakuló tájkép is meghatározó kulturális érték, ráadásul állandó jelenléte folytán közvetlenül hat az itt élőkre csakúgy, mint a városon, borvidéken átutazókra. Egyszerre szemlélteti a területhez kötődők múltját és jelenét, egyúttal igazolja is jövőképük alakulását. Úgy válik a helyi identitás tényezőjévé, hogy kollektív akarat, elgondolás vagy szándék erre közvetlenül sohasem irányult. Valójában ökológiai adottságok és gazdasági, társadalmi folyamatok összetett mintázata eredményezte a szőlőtermesztésnek alávetett, jó és rossz értelemben egyaránt egyedi kultúrtáj kialakulását. A kiterjedésében, strukturáltságában bekövetkező változások mutatják, hogyan befolyásolta a történelem a helyi lakosság földhöz, természethez fűződő viszonyát.

A szőlőművelés szerepe a szekszárdi tájkép alakulásában

A szekszárdi és Szekszárd környéki dombok lejtőin természeti adottságok szerencsés együttállása teremtette meg a fejlett szőlő- és borkultúra alapjait. Ezeken a területeken nem csak helyi, de országos viszonylatban is nagy a hőösszeg, az évi 2050–2060 óra napbesugárzás a szőlőre nézve az egyik legkedvezőbb Magyarországon. A domborzati viszonyoknak köszönhetően sajátos mikroklímája van a területnek, ami az ültetvényekre legnagyobb veszélyt jelentő őszi és tavaszi fagyoknak való kitettséget enyhíti. További kedvező körülmény, hogy nyaranta, különösen éjjel és hajnalban a Duna ártere felől magas páratartalmú levegő áramlik a szőlőhegyek felé, ami felfrissíti a növényeket, száraz években pedig csökkenti az aszály káros hatásait.⁸

A domborzat és a klíma mellett a talajviszonyok jelentik a növénytermesztés szempontjából meghatározó ökológiai adottságok harmadik fő pillérét. A szekszárdi szőlőhegyeket különböző mértékben erodált, szélfúttá löszréteg borítja, amely homokkal, közettörmelékkel elegyedve ún. löszvályogot alkot. Ez a réteg mindig tartalmaz aktív meszet, ami a bornak gazdagabb,

⁸ Diófási [2000] 22.

komplexebb ízvilágot kölcsönöz. Alatta tápanyagban gazdag, a vas oxidációjától vörös színű agyagréteg húzódik. Magát az alapkőzetet a Pannon-tenger medrében felhalmozódott tengeri agyagot, agyagmárgát, homokot, ritkábban homokkővet tartalmazó üledék alkotja, amely elsősorban a harántirányú völgyek falában kerül a felszínre.⁹

A talajszerkezet tulajdonságaira vezethető vissza a terület egyik jellegzetes felszíni képződménye, a löszmélyút. A helyiek által szurdiknak nevezett U keresztmetszetű völgy a löszréteg természetes, vagy akár antropogén (taposás) eróziós folyamatok okozta lepusztulásának eredménye, ami jellemzően a domboldalokról lefolyó víz útja mentén alakul ki. Mivel a legtöbb esetben mindkét erőhatás szerepet játszik a kialakulásában, a szurdikok hálózata is részben a tájképet formáló emberi beavatkozás eredményének tekinthető.

A szőlőműveléssel összefüggő földhasználat legkorábbi bizonyítékai a rómaiak korából származnak. Valószínűsíthető, hogy a kelta őslakosság korábban is rendelkezett már ehelyütt saját szőlőkultúrával, így a római idők vonatkozásában voltaképpen kelta hagyományok továbbéléséről kell beszélnünk. Erre enged következtetni, hogy a helyben fellelt tárgyi emlékek nem azonosak a római szőlőtermesztés eszközkészletével. Ami bizonyos, hogy Pannóniában a szőlőművelést a szerémségi (Száva-szentdemeter) születésű Probus császár lendítette fel. Marcus Aurelius Probus uralkodása alatt (276–282) a provinciák, különösen Pannónia jólétének emelését tekintette feladatának békeidőben, ennek egyik zálogát pedig a bortermelésben látta.¹⁰

A bortermelésre használt szőlőt ekkoriban, és még jó pár száz évig szabálytalan elrendezésben ültették, a kedvezőbb fekvésű dombokon. Kacorkés leletek tanúsága szerint a kopaszmeteszéses fejművelést alkalmazták, vagyis a vesszőket minden évben egészen a tőkefejig visszavágták. Az ilyen módon gondozott szőlőnövény kinézete bokorszerű, a talajszinthez közel kezd terebélyesedni. Támasztékul legfeljebb karót használtak, vagy azt sem.

A népvándorlás idején általános visszaesés jellemezte a földművelő kultúrákat. Évszázadokig nincs biztos adat a helyi szőlő- és bortermelő tevékenységről. A honfoglaló magyarok számára mindazonáltal nem volt ismeretlen a szőlő, illetve szőlőből erjesztett ital, amelyre Európában a görögökön kívül csak nekik volt a latintól eltérő saját szavuk. „A krónikások által megörökített honfoglaló borízés kísértetiesen hasonlít a kínai naptárok által megörökített borkészítési technológiákra, illetve borstílusa. Ez egy szalmabor szerű, töppezített szőlőből készült édes bor

⁹ Diófási [2000] 24.

¹⁰ Töttös [1987] 4.

lehetett. Leírások szerint a Kárpát-medencét benépesített magyarok között három nemzet bírt a szőlőtermesztés és borkészítés ismeretével. Ők voltak a kazárok, vagy másképpen kabarok.”¹¹

Újabb fellendülést az Árpád-kor hozott a helyi szőlőkultúrában. I. Béla a bencés apátság alapításával emelte Szekszárdot a jelentős települések sorába. Az apátsági birtokon magas szintű gazdálkodás, szőlőművelés valósult meg, ami hosszú időre bázisa lett a környék mezőgazdasági fejlődésének. Egy 1267-es apátsági oklevél a birtok leírásában „gyümölcsfákkal szegélyezett utakat, árkok által határolt földeket, értékes szőlőket” említi.¹² Hogy a tőkék közeit kapálták-e már ekkoriban, nem tudni, de többféle írásos emlékből arra lehet következtetni, hogy talán még füves lehetett a szőlő. Bár a római civilizáció bukása óta csak fehérbort készítettek ezen a vidéken, már egy I. Béla 1061-ben kelt alapító oklevelét tartalmazó irat is megnevez három szőlőfajtát.¹³ A következő századok során a szőlőtermesztésnek és feldolgozásnak komoly hagyománya alakult ki a Magyar Királyságban, a hazai borok közül mégis a mohácsi vész előtti időkhöz csak a szerémségi fehér volt ismeretes Magyarországon kívül.

A hazai szőlő- és borkultúra története a magyar-török háború és a hódoltság kezdeti szakában a hadak járása, dúlás-sarcolás miatt jelentős visszaesést szenvedett el. Szekszárd az ország török befolyás alá került középső részén 1541-től a budai vilajet egyik közigazgatási központja, szandzsákszékhelye lett.¹⁴ Az elfoglalt területeken a század elején még a török elől menekülő, később az ő támogatásukkal érkezett rác (szerb) telepések ültettek először vörösbort adó kadarkát, amelynek nyomán a szekszárdi borvidéken is meghonosodott a magas szintű délszláv vörösborkultúra. A kadarka hamarosan a legelterjedtebb magyarországi fajtává lett, és maradt is egészen a 20. századig.

A közigazgatási viszonyok stabilizálódását követően a bortermelés új lendületet vett a hódoltság területén. A bor jó jövedelmezősége magukat a mohamedán tisztviselőket is érdekeltté tette a birtokvásárlásban, a bor előállításában és kereskedelmében, ami végső soron a szőlő- és borkultúra felvirágzását eredményezte. A szőlőtermő terület nagysága jelentős mértékben kiterjedt a város déli határán, és arculatának meghatározó elemévé vált. Az utazó Evlia Cselebi beszámolójában csodálattal adózik a szőlőheggyekkel koszorúzott táj és a külváros mögött lévő halmok rózsaligetes szőlői és kertjei előtt.¹⁵ Ezzel együtt a török befolyás miatt

¹¹ Rakonczás [2014] 18.

¹² Tóttós [1987] 10.

¹³ Uo. 8.

¹⁴ Uo. 13.

¹⁵ Uo. 15.

ellenséges területként kezelt vidéken időről-időre jelentős pusztítást végeztek a császári zsoldosok, amelynek eredményekét a török kiűzéséig drasztikusan lecsökkent a lakosság lélekszáma, több település teljesen elnéptelenedett. A korábban fejlett technológiákat alkalmazó apátsági uradalom is leépült, az utolsó két, már Bécsben élő apát tisztartókon keresztül irányította a gazdálkodást.

1686-ot, a város török fennhatóság alóli felszabadulását követően mélyreható változások indultak el a szőlő-és borkultúrában. Mérey Mihály apát személyében új életre kelt az apátság, ami jelentős adókedvezményeket biztosított a vele szerződő jobbágyokkal.¹⁶ A lehetőség német telepeseket is a városba vonzott, az általuk behozott termesztési kultúra pedig termékeny frigyre lépett a helyi szokásokkal. Ekkor indult be a borvidék extenzív fejlődése. Új területekkel bővült a termőhely, amelyhez parlagföldeket, erdőket, bozótosokat vontak művelés alá. Sokan műveltek szőlőt, de kicsi, általában 2–15 kapás (1 kapás kb. 150 négyszögöl) közötti területen. Az átlagos birtokméret 5 kapásra csökkent, viszonylag kevés családnak volt ennél sokkal több. A fragmentáltság ugyanakkor tájképi szempontból nem lehetett feltűnő, mert ekkoriban még mindig a tőkék szabálytalan elrendezése volt a jellemző.

1773-ban Mária Terézia megszüntette az önálló szekszárdi apátságot, birtokait Szekszárdi Közalapítványi Uradalom címen a Nagyszombati Egyetem anyagi alapjául szolgáló gazdaságok közé iktatta.¹⁷ Az alapítvány a bor nagy jövedelmezősége miatt felfuttatta a szőlőművelést, és további területeket adott át erre a célra. Ekkor vesz lendületet Sióagárd ún. leányvári szőlőinek telepítése, ami a borvidék északi határa lesz. Az alapítványi szőlők művelése kiváltsággá válik, mert bár az itt dolgozó jobbágyoknak továbbra is kell bordézsmát (bordecima) fizetni, nem kötelező a robot. Helyette a birtok arányában gondoskodni kell a közös dűlőutak, árkok, vadkár elleni szőlőkapuk karbantartásáról. Ez a jobbágyoknak kedvezőbb volt, hiszen a mások javára termeléssel ellentétben az ilyen munka elvégzése neki is érdekében állt. A „szőlőszomszédságra” épülő együttműködés szellemisége csírájában a hegyközségi szervezet intézményét vetíti előre, amely az 1812-es Hegybéli Articulus formájában szilárdítja meg a rendtartással összefüggésben kialakult szokásjogot.¹⁸ A század végéig Szekszárd és Bátaszék között kialakul az összefüggő történelmi borvidék.

A 18–19. század fordulója után terjedni kezd a soros művelés, a tőkék mellet pedig megjelenik a karó. A nagyobb terméshozam érdekében szűkítik a tőketávolságot. A kisebb hozamú,

¹⁶ Tóttós [1987] 17.

¹⁷ Uo. 21.

¹⁸ Uo. 22.

gyengébb minőségű fajták fokozatosan háttérbe szorulnak. Erre az időszakra esnek a növényvédelem és a talajerő utánpótlás (trágyázás) kezdetei. Továbbra is nagy gondot fordítanak a határban a rend fenntartására. Az utak, szőlőkapuk karbantartása mellett a birtokon belül is követni kellett a borvidéki előírásokat. Egy 1804-es tisztartói rendelet például már büntette a veteményezést (elsősorban kukorica ültetését) a tőkesorok között.¹⁹ Elhagyott parlag, műveletlen hegyoldal ekkoriban alig volt. Tájképi szempontból minden bizonynal a városnak és környékének ez az állapota lehetett fejlődése során a leginkább egynemű, tiszta és jellegzetes.

1848–58 között a bordézsmá örökváltsági szerződés minden gazdálkodó számára lehetőséget kínált, hogy a maga által művelt területet a robot és bordézsmá kötelezettségek terhe alól véglegesen mentesítse.²⁰ A helyi szőlők 96%-a ilyen módon 1858-ig bezárólag megváltatott, jelentős ösztönző erőt biztosítva az intenzívebb gazdálkodásra. A feudális keretek lebontása mellett elenyésző jelentőségű a szőlőművelés technikai fejlődése, ami a század során elmaradt a szántóföldi műveléstől. A metszőolló, majd 20 évvel később a szedőolló elterjedésén kívül csak a rendszeresen (7–8 évente) végzett talajjavítási gyakorlatok általánossá válása jelentett érdemi előrelépést.²¹ Erre azért is volt szükség, mert ekkorra elfogytak a jó minőségű szőlőtermő területek, és elkezdték művelni a kedvezőtlenebb adottságú északi oldalakat, illetve korábban terméketlennek mondott földeket. Az intenzív művelés következményeként felerősödik a szőlővidék eróziója, amit innentől fogva a löszmélyutak kövezésével igyekeznek megakadályozni. A birtokszerkezet továbbra is nagyon elaprózódott, a közalapítványi területeket leszámítva nincs nagyobb test. A borkonjunktúra közvetett hatásaként viszont a városban, általában valamilyen főállás mellett szinte minden helyi lakos művel szőlőt, vagyis ez tekinthető a legszélesebb identitásképző körülménynek. Ugyanakkor az ipar hiánya, a mezőgazdaság tőkeszegénysége és az, hogy a gazdálkodók csekély hasznukat a fejlesztés helyett földvásárlásba fektették, bő fél évszázadig konzerválta a századeleji állapotokat.

Az évszázad vége, különösen a 19–20. század fordulója mélyreható változásokat hozott a szőlőkultúrában, ami a tájképen is látható nyomokat hagyott. Az 1880-as évek derekán a szekszárdi ültetvényeket is elérte a filoxéra fertőzés.²² Hiába reagáltak gyorsan és előrelátóan az országos, legfőképpen a Tolna vármegyei illetékes hivatalok és szakmai szervek, a

¹⁹ Tóttós [1987] 35.

²⁰ Uo. 41.

²¹ Uo. 47.

²² Uo. 67.

nagyarányú pusztulást nem lehetett elkerülni. A járványos időszakban ráadásul több egymást követő évben is jelentős károkat okozó jégverés sújtotta a vidéket.

A három lehetséges megoldás közül eleinte a legtöbben a kártevő szénkéneggel történő gyérítését választották, mert ezzel elkerülhető volt az újratelepítéssel járó többéves bevételkiesés, ami éppen a legnagyobb számú közepes méretű, illetve törpebirtok tulajdonosai számára lett volna végzetes. Az eljárás azonban idővel a megnövekedett alapanyagkereslet, majd a 10-es évek hadigazdálkodása következtében egyre költségesebbé vált. Másfelől egy idő után a szénkéneggel kezelt ültetvények is fokozatosan tönkrementek. A szénkénegezés mindenesetre sokak számára adott esélyt a túlélésre.²³

Hosszú távon a rezisztens amerikai alanyra oltott európai fajtákkal történő újratelepítés bizonyult hatékony megoldásnak. Ezt a költségei miatt eleinte csak a legtökeesebb tulajdonosok engedhették meg maguknak. Széles körű alkalmazását az évekkel később elérhető vált állami segítség tette lehetővé, kedvezményes kölcsönök, oltványtelep-létesítés, illetve támogatott kertészeti tanfolyamok formájában.

A harmadik módszer a szőlőgyökértetűvel szemben immunis homoktalajba való telepítés. Ez a kényszermegoldás korábban más művelés alatt álló vagy egyáltalán nem használt területekkel bővítette a szőlőtermő földeket, ám ezek nem adtak a löszdombokhoz mérhető minőségű termést. Ugyancsak minőségi problémák merültek fel a rezisztens direkttermű fajtákkal, így ezek két-három fajtát leszámítva teljesen kikoptak a használatból.

Az ún. első rekonstrukció keretében 1910-ig az ültetvények java része fel lett újítva, immár mindenütt a gazdaságosan művelhető sortartó telepítési rend szerint.²⁴ Bordói lé használatával általánossá válik a rendszeres növényvédelem. Az újratelepítés során a domboldalakon lejjebb kerül a szőlőzóna, a dombok tetejét pedig vissza- vagy elfoglalta az akác.

A filoxerajárvány nyomán összességében az azt megelőző állapotokhoz képest lényegesen korszerűbb termelési kultúra fejlődött ki. Jelentős fajtatisztulás is lezajlott, ami a modernizált technológiákkal együtt közel duplájára növelte a termésátlagot. A bortermelés soha nem látott virágkorát élte, a szőlőtermő területek kiterjedése ekkor érte el mindenkori története maximumát. Tájéki szempontból is látható változást eredményezett ugyanakkor, hogy a

²³ Tóttós [1987] 68.

²⁴ Uo. 91.

filoxerajárvány idején elszegényedett gazdák közül sokan városi otthonukat feladva kiköltöztek a tanyájukra, vagy löszpartok falába vajt pincelakásokba.

Az első rekonstrukció befejeződése és a II. világháború közötti időszak alatt drasztikus visszafejlődés következett be a szekszárdi szőlő- és borkultúrában. Az I. világháború miatt fellépő munkaerőhiány, majd a harmincas évek gazdasági válsága és inflációja miatt 1939-re a termőterületek nagysága a korábbi szint 60%-ra esett vissza.²⁵ A Tanácsköztársaság zavaros rendeletei, a minőségorientált borkereskedelmi rendszer lebomlása utat nyitott a borhamisítás, az iparilag előállított szesz és általában a tömegbor térnyerése előtt. A megélhetési krízis miatt a szőlősorok között ismét megjelent a burgonya és kukorica. Némi előrelépést jelentett a borvidéki pinceszövetkezet 1929-es megalakulása, ami egészen a háború után bekövetkezett államosításig tagjainak segítséget nyújtott az előállított bor szakszerű kezelésére, tárolására és értékesítésére.²⁶

A II. világháborút követően szovjet nyomásra bevezetett „földreformtörvény” eredményeként teljesen átalakultak a birtokviszonyok. Az egyházi és alapítványi területek teljes egészében, a nagybirtokok 100, a paraszti birtokok 200 hold feletti hányada állami tulajdonba került. A földet igénylő nincstelen szegényparasztnak átlagosan 5 holdnyi földhöz jutottak a földosztás során, míg a bent maradó területeken kollektív művelésű állami gazdaságokat hoztak létre. Az ötvenes évek alatt a termelőket a termés 75%-nak beszolgáltatására kényszerítették. Az önálló gazdálkodásnak, szőlőtelepítésnek ilyen feltételek mellett nem volt értelme, a meglévő ültetvények művelését sokan feladták. A magántulajdonban maradt paraszti gazdaságok erőszakos felszámolása, azok termelőségükbe kényszerítése egészen a hatvanas évekig tartott. Ez idő alatt rengeteg mezőgazdaságból élő ember hagyta el hagyományos életkereteit, és keresett megélhetést más területen.²⁷

A szocialista tervgazdálkodás keretében Szekszárdon elsősorban feldolgozóüzemek, kisebb arányban gép- és műszeripari üzemek létesültek, az önálló szőlő- és bor ágazat foglalkoztatási szempontból sokat veszített korábbi súlyából. 1954-től megkezdődött a szőlőterületek második rekonstrukciója a Szekszárdi Állami Gazdaságban (SZÁG).²⁸ Az átalakítással a területek nagysága nem változott jelentősen, de nagyobb összefüggő, gépesített művelésre alkalmas ültetvényeket alakítottak ki. A hatvanas évektől a várost övező lejtőkön összefüggő vízelvezető

²⁵ Tóttós [1987] 97.

²⁶ Uo. 104.

²⁷ <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/298.html> (2023.06.05.)

²⁸ Nádaskuti [1980] 64.

árokrendszer létesült. A védműhálózat később betonba ágyazott terméskező támfalakkal, iszapülepítő egységekkel bővült. A szurdikokat útként is szolgáló, vápás kialakítású beton vízelvezető burkolattal látták el. Ugyancsak ebben az időszakban indult a szőlőterületek teraszírozása.²⁹ A hetvenes évek végén a város déli irányú terjeszkedése miatt a SZÁG kénytelen volt kiváló minőségű szőlőterületeket átadni városfejlesztésre.

A század utolsó nagy történelmi eseménye a rendszerváltás volt, ami egyben a helyi szőlő- és borkultúra evolúciójában is korszakhatár. Az azóta eltelt három évtizedet elsősorban a tulajdonviszonyok több szakaszban lezajló átrendeződése, és a helyi tradíciók újradefiniálására, egységes borvidéki karakter meghatározására tett kísérletek jellemezték.³⁰ A privatizáció első szakaszában az 1991/92-es kárpótlási törvények szerint vált lehetővé részleges kártalanítás a kárpótlási földalap terhére.³¹ Az alapot a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok által kijelölt területek adták, ezekre lehetett kárpótlási jegyek birtokában licitálni. A legtöbb ilyen parcella túl kicsi volt az önálló gazdálkodásra, inkább csak keresetkiegészítő, szabadidős háztáji borászkodásra adott lehetőséget. Az eljárás során rengeteg visszaélés is történt. Például többnyire idős emberektől, névérték alatt befektetési szándékkal összevásárolt részvényekből olyanok is földhöz jutottak, akik korábban nem foglalkoztak mezőgazdasággal. Ezeken a területeken gyakran folytattak rablógazdálkodást, majd az ötéves fenntartási és elidegenítési moratórium lejárta után beszántották, vagy már piaci áron továbbadták őket.

A szövetkezeti földek részarányban magukhoz a tulajdonsokhoz kerültek vissza. Egy részüket kivették, a többit bérebe adták, vagy közösségi művelésben maradtak. Az állami gazdaságok nagy része egészen a közelmúltig megmaradt, a kárpótlás során jellemzően csak a meredekebb, nehezen művelhető részei kerültek magánkézbe. Mára a SZÁG-földek és egyéb ingatlanok magánosítása is megtörtént.

A tulajdonjogi átrendeződés hosszú távon a sokoldalúan képzett, műszaki, kereskedelmi vagy pénzügyi tapasztalatokkal is rendelkező borászoknak kedvezett, akik célzott állami támogatásokból, jellemzően turisztikai portfólióval kibővített családi vállalkozásokat építettek fel. Az összefüggő szőlőterületek döntő hányada ilyen pincészetek, borászatok tulajdonában van. Ma a borvidéken nagyon kevés, nagyjából 50 család él kizárólag borból és szőlőből, ami az alkalmazottakkal együtt kb. 1000 főt jelent.

²⁹ Nádaskuti [1980] 65.

³⁰ Fuksz [2019] 501.

³¹ <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/396.html> (2023.06.05.)

Összegezve a helyi szőlőkultúra történetének azon eseményeit, fordulatait, amelyek a várost övező kultúrtáj alakulása szempontjából relevánsak, megállapítható, hogy azok egy történelmi távlatokat átívelő, összefüggő folyamatot alkotnak. Láncolata történelmi eseményekkel szinkronban hol fokozatosan, hol hirtelen bekövetkező, területi gyarapodást vagy zsugorodást eredményező, minőségileg javuló és hanyatló szakaszokra oszlik, vagyis szerves fejlődésről nem beszélhetünk. Annyi bizonyos, hogy a megművelt szőlőterületek kiterjedése az 1910-es évek elején volt a legnagyobb, míg a beépített városi terület növekedése napjainkban is tart. A fejlődés jellegzetessége, hogy a város korábban művelt területeken át terjeszkedett, így szőlőket, pincesorokat is magába olvasztott. A belváros és a Bartina-hegy keleti lábának különböző pontjain fellelhető még egy-egy régi kiteglázott pincebejárat, valamint a külvárosban több helyen épségben megmaradt nádfedeles tanya, autentikus formában felújított présház, amelyek közül párat a mai napig rendeltetésszerűen használnak is. Szekszárdon ugyanakkor nem alakult ki olyan modern építészeti tradíció, amely akár csak nyomokban is (méretekben, arányokban, szín- és anyaghasználatban) megőrizte volna a tanyavilág vagy éppen a letűnt mezővárosi architektúra karakterét. Szomorú ellenpélda, hogy a borvidék egyik legjobb termőhelyének tartott Bakta-hegyen viszont még a 80-as évek elején lakótelep épült.

Természetesen mindig fennáll a szemléletváltás lehetősége, ami a környezetalakítás területén hosszú távon érdemi javulást eredményezhet, ám a több ponton megszakadt kontinuitás nem állítható helyre. Az elveszett értékek és hagyomány helyett az utókornak újakat kell teremteni.

Természet és táj

A természetet, mint Radnóti Sándor írja *A táj keletkezéstörténete* c. tanulmánykötetében, akkor vagyunk képesek tájként, tájképként értelmezni, amikor azt a célszerűség igénye nélkül szemléljük. Vagyis, ha az adott pillanatban nem vetünk számot egy bizonyos helyszín vagy terület emberi tevékenységekkel összefüggő jelentésével, jelentőségével. Ha ilyen szemmel, vagy még inkább ilyen tudatban tekintünk rá, a természet megszűnik tájnak lenni, és geográfiai, természetrajzi képződmények együttesévé válik. A célszerűség tárgya lehet a legkézenfekvőbb gazdasági, politikai, katonai hasznosíthatóság lehetőségein túl bármilyen történelmi esemény vagy korszak, kulturális hagyomány, kollektív és személyes élmény egyaránt. Ezek közül valamennyi önmagában is a cselekvő embert teszi meg a tájábrázolás, illetve tájélmény

legmagasabb rendű tényezőjévé, míg a természet ebben az értelemben nem több az emberi tevékenység színpadául szolgáló, az emberi tevékenységnek alárendelt „környezetnél”.³²

A legmélyebb tisztelet hangján mindmáig talán a romantikus művészet és esztétika szólt a természet nagyságáról, fenségéről. A romantikus éntudat konstruálta meg a természetről azt a képzetet, hogy annak működése messze az emberi szándékok felett áll, törvényeinek az ember mint kisebb, gyengébb, alacsonyabb rendű létező teljes mértékben kiszolgáltatott. A természeti szép és nagyság csodálatában ugyanakkor a természet megzabolázhatatlan erői, ismeretlen dimenziói által kiváltott félelmek is jelen vannak, akárcsak a vágy egy nálunk magasabb rendű, tökéletes entitás iránt. A modern ember tehát már nem a természet részeként, hanem attól független minőségként tekint magára, mikor a természeti táj definiálása során a természetet megkülönbözteti önmagától. Éppenséggel pont az a meghatározás alapja, hogy a természeti táj mindaz, ahol az ember – vagy azért, mert nem tud, vagy azért, mert nem akar – nincs már jelen.

Nem véletlen, hogy az eszményi természet gondolata az urbanizációs folyamatok 18–19. századi fellendülésével egyidejűleg született meg és épült fokozatosan a közgondolkodás fogalomkészletébe. A sűrűn lakott területek nagyarányú kiterjedése, a gépesített mezőgazdaság, a gyáripar környezetalakító hatása, a vasúthálózat kiépülése, valamint az utazás élménye kellett ahhoz, hogy a természetes állapotokba való beavatkozás következménye szembetűnővé és megtapasztalhatóvá válhasson. A mezőgazdasági munka gépesítése miatt folyamatosan csökkent a munkaerőigény. Egyre nagyobb tömegek költöztek városba, és távolodtak vagy szakadtak el teljesen a természetközeli életformától. Ezek az emberek korábban tökéletesen tisztában voltak a természettel, időjárással szembeni kitettségükkel, miközben élelem, tüzelő, felhasználható nyersanyagok, valamint a természeti szépség ezernyi formájában nap mint nap megélhették annak áldásait is. Amint e közvetlen kapcsolat megbomlott, az írástudó ember gondolatvilágában törvényszerűen elkülönült egymástól ember és természet fogalma.

³² Radnóti [2022] 57.

Város és természet

Ahogy a kényszerűségből városba költöző ember a természettől fizikai és lelki értelemben eltávolodott, kapcsolatuk mélyreható változáson ment keresztül. A lehatároltság és végesség állapotában a természet számára nem kínálta már többé a kimeríthetetlen erőforrások, az időbeli és térbeli végtelenség illúzióját. Státusza ebben az új keret- és viszonyrendszerben az emberi lét szempontjából szimbolikussá vált: a vágyott, de elveszejtett és elérhetetlen teljesség szimbólumává.

A legelső, még nem rekreációs célú városi kertek, legnagyobb közparkjaink elődjei tulajdonképpen előbb jöttek létre, mint maguk a nagyvárosok. Többségük eredetileg egyházi vagy királyi tulajdonban álló birtok, vadspark volt. A legkorábbiak egyike VIII. Henrik nevéhez fűződik, aki 1536-ban megszerezte Londonban a Westminster apátságához tartozó Hyde uradalmat. A területet csak a szűk elitnek rendezett vadászatokra használták, de alig száz évvel később, már a polgári forradalom lezajlása előtt megnyitották a nagyközönség számára. A kontinensen ez a folyamat jóval lassabban, az abszolút monarchiák felbomlását követően, és már az urbanizáció felgyorsulásával egyidejűleg zajlott le. Vagyis a legnagyobb kiterjedésű európai közparkok nem a már meglévő városszövet utólagos megbontása révén keletkeztek, hanem maguk a városok nőtték körbe szorosan e természetközeli állapotban megőrzött területeket.

A kertváros mozgalom és szuburbanizáció

Angliában az első ipari forradalom alatt gyári munkássá lett mezőgazdasági dolgozók többsége mostoha körülmények között élt az újonnan kiépült nagy iparvárosokban. Ebenezer Howard egyike volt a kor szociális reformereinek, akik különböző szakterületek irányából indulva átfogó megoldást kerestek a problémára. Legelső inspirációit még huszonéves fiatalemberként Amerikában szerezte, ahol az 1871-es nagy chicagói tűzvész után szemtanúja volt a város újjáéledésének és a külvárosi növekedés beindulásának. Angliába visszatérve parlamenti adminisztrátorként kezdett el dolgozni, így nézetei hamar ismertté váltak befolyásos körökben. Elképzeléseit egy ideális város koncepciójáról szóló könyvben foglalta össze. Az írás először 1898-ban *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform* címmel jelent meg, majd jelentősen

átdolgozva 1902-ben is, *Garden Cities of To-morrow* cím alatt.³³ Howard ebben kísérletet tesz a városi és vidéki életforma előnyeinek egyesítésére, miközben a hátrányait orvosolja. A központi gondolat az volt, hogy a természettől elidegenedett közösségeknek újra közvetlen kapcsolatot kell teremtenie a földdel, egyensúlyra törekedve az életminőség és fenntarthatóság szempontjai között.

Egy pályázat útján kiválasztott építészpárossal olyan, zónásított településformát álmodott, amelyben elkülönül egymástól az ipari-, üzleti-, illetve lakóövezet. A szellősen telepített lakóépületek között lehetőség nyílt magán- és közösségi kertek művelésére, de mindenki számára elérhető parkok, közösségi terek is rendelkezésre álltak. Magát a települést nagy kiterjedésű, összefüggő mezőgazdasági terület, azon túl pedig természetes állapotú vidéki táj ölelte körül. Ez a településszerkezet egyszerre biztosította lakóinak az önellátás lehetőségét, a rövid és költségmentes ellátási láncokat, valamint a természetközelség élményét.³⁴

Howard politikai összeköttetései is köszönhető, hogy ötlete megvalósításához hamar támogatókra és befektetőkre talált. Segítségükkel sikerült megvásárolni a Londontól 56 km-re északra található Letchworth Hall birtokot, majd több lépésben a környező földeket is.³⁵ 1903-ban, összesen 1545 hektárnyi területen kezdődött meg az építkezés, alig két évvel később pedig már el is foglalták bérlők az első új házakat. Letchworth Garden City életképességét nagyban növelte a közvetlen vasúti összeköttetés Londen-nal, ami ideális lakóhellyé tette az ingázó munkások számára is. Az alacsony helyi adók és bérleti díjak idővel helyben termelő üzemeket is a településre vonzottak, mint például a fűzőgyártásra szakosodott amerikai Spirella Company brit leányvállalata, ahol a II. világháború alatt még ejtőernyőket és dekódoló eszközöket is készítettek. Szintén magas hozzáadott értékű termékskála jellemezte az 1921-től 1991-ig speciális haszongépjárműveket (kukásautókat, buszokat, tűzoltóautókat) előállító Shelvoke and Drewry. Kiepülése során tehát az önfenntartáshoz elegendő gazdasági potenciál generálódott a kis 30.000 fős városkában. A lakosság szám szigorúan szabályozott, máig a Howard terve szerint maximalizált szinten áll. Ez, és a település természetes határát jelentő gazdálkodási övterület kisajátíthatóságát, beépíthetőségét korlátozó helyi rendeletek biztosítják, hogy a város élhető maradjon, ahogy azt Howard a 19. század végén elképzelte. Más kérdés, hogy a helyi

³³ McKay [2011] 30.

³⁴ <https://www.gardencitiesinstitute.com/think-piece/food-economy-and-garden-city-legacy-letchworth-garden-city-in-our-present-day-0> (2023.03.26.)

³⁵ McKay [2011] 34.

lakásarak nem sokáig maradtak megfizethetőek a legalacsonyabb jövedelmű „kékallérosok” számára, így a város inkább a képzett középosztálybeli munkások otthonává lett.

Várostervezői zsenialitására, egyben látónoki képességeire jellemző viszont, hogy az ő rendezési terve alapján 1910-ben, egy hatágú letchworth-i útkereszteződésben valósult meg az Egyesült Királyság első körforgalma. A később Sollershott Circus-nek keresztelt csomópont a várható forgalomnövekedés kezelése céljából készült még akkor, amikor az egész országban nem volt több összesen 6000 gépjárműnél.

Letchworth új fejezetet nyitott a várostervezés történetében. Alapítása után alig három évvel, 1906-ban az észak-londoni Barnet kerületben Barry Parker és Raymond Unwin, a Letchworth rendezési tervét kidolgozó építészpáros elképzelései alapján megindult az első mai értelemben vett kertvárosi negyed, Hampstead Garden Suburb kiépítése, ahol Ebenezer Howard erre alkalmas tervezési irányelveit megkísérelték külvárosi környezetre adaptálni.³⁶ A cél itt nem egy komplex, önálló település létrehozása volt, hanem egy nagyvárosi peremkerület kényelmes és egészséges lakóövezetté alakítása. Sok egyéb részletkérdés meghatározása mellett (utak, utcák szélessége, gyalogos- és gépjárműforgalom szétválasztása stb.) alapvető fontosságú elem volt a koncepcióban, hogy valamennyi háznak legyen saját kertje.

A két kísérleti projekt kedvező tapasztalatainak birtokában Howard 1920-ban belevágott a második önálló kertváros, a szintén Hertfordshire-ben található Digsweil falucska köré tervezett Welwyn Garden City kiépítésébe.³⁷ E három vállalkozás, Letchworth, Hampstead és Welwyn meghatározó szerepet játszott a 20. század településfejlesztési terveiben. Példáik nyomán bontakozott ki Angliában majd szerte a világon a nagyvárosok zsúfoltságára megoldást nyújtó kertváros mozgalom, majd a belőle kisarjadt külvárosfejlesztési programok, szatellit-, illetve újváros koncepciók kidolgozása már a II. világháborút követően.

Letchworth város nevéhez a már eddig említetteken felül számos további innováció köthető. Ezek közül a típusházfejlesztés gondolata mint a tájkép formálására alkalmas gyakorlat, a dolgozat tárgya szempontjából is releváns. John St. Loe Strachey, a *Spectator* hetilap szerkesztője 1904-ben cikksorozatot közölt a lap hasábjain a vidéki lakhatás problémájáról. Az *In Search of a £150 Cottage* című publicisztikában Strachey a maga komplexitásában tár fel ok-okozati összefüggéseket a vidék elnéptelenedése és a nagyvárosok túltelítődése között. Az összetett probléma hátterében a gazdasági struktúraváltás mellett szigorú építészeti rendeletek

³⁶ McKay [2011] 36.

³⁷ Uo. 33.

álltak, amelyek a hagyományos, de drága anyagok (kő, tégl, természetes pala) kizárólagos használatát, illetve aránytalanul magas komfortigények teljesítését írták elő az építetők számára. A bérbevehető szerény házikók építtetése, vagy a régiék fenntartása így nem volt már kifizetődő a földtulajdonosoknak, hisz a vidéki munkások alacsony jövedelméből lehetetlen volt kigazdálkodni a reális bérleti díjakat. A munkáscsaládok ezért megszokott életformájukat feladva városba költöztek, ami a nagyvárosokban zsúfoltságához, vidéken munkaerőhiány kialakulásához vezetett. Strachey cikksorozata egyrészt a társadalmi támogatottság megszerzésével próbálta meggyőzni a döntéshozókat a rendelet felülvizsgálatáról, másrészt alternatív, a hagyományosnál olcsóbb technológiák lehetőségeit firtatta. Kezdeményezésére a lap végül javaslatot tett egy építészeti kiállítás megrendezésére. A felvetésre a Howard által alapított Garden City Company tett nagyvonalú ajánlatot, helyszínt kínálva a rendezvénynek a tervezett mintaváros területén. Az ajánlat része volt, hogy miután Letchworth – kertvárosi minőségében – nem esett az indokolatlanul szigorú szabályozás hatálya alá, az ott felépített házak a kiállítás után nem kerülnek lebontásra. Rövidesen ki is írták a pályázatot építészek és építőmesterek számára, kategóriánként pontosan meghatározva az épületek műszaki paramétereit. Az első kategóriába tartoztak az egycsaládos alaptípusok, amelyek építési költsége nem haladhatta meg a 150 fontot.

A Cheap Cottage Exhibiton 1905. július 25-én nyílt meg, és azonnal óriási tömegeket vonzott. A 60–80 ezres látogatottság egyik, a városka jövője szempontjából fontos eredménye lett, hogy a London – Cambridge vasútvonalon 1903-ban Letchworth-nél létesített ideiglenes megállóban állandósult a kezdetben még rendszertelenül működő vasúti személyszállítás.³⁸

A legsikeresebb pályaművek közül összesen 131 valósult meg, és mivel valóban nem kerültek elbontásra, a belőlük alkotott utcák váltak a leendő városközpont magjává. Noha a házak alacsony költségvetésből, több esetben nagyon egyszerű vagy kiforratlan technológiák alkalmazásával épültek, összességében időtállóknak bizonyultak, hiszen közülük 124 a mai napig áll. A szűk nagyvárosi bérházakhoz képest otthonosnak és korszerűnek mondható belső elrendezés mellett figyelemre méltó a tervezők azon törekvése is, hogy igazodjanak az autentikus angol vidéki építészet formavilágához, tömegarányaihoz, vagy legalábbis attól ne távolodjanak el.³⁹

³⁸ <http://www.gardencitycollection.com/themes/1905-cheap-cottages-exhibition> (2023.04.13.)

³⁹ <http://www.gardencitycollection.com/object-lbm1515-2> (2023.04.13.)

A rendezvény akkora sikert aratott, hogy két évvel később, 1907-ben ismét megrendezték. Ez adta az ötletet a Daily Mail szerkesztőségének is az Ideal Home Show megrendezésére, ami 1908-tól napjainkig töretlen népszerűségnek örvend.

Letchworth példája nyomán világszerte ismertté váltak Ebenezer Howard szociális és városfejlesztési elképzelései. A közvetlenül átvett új megoldásokat Drezda és Riga egy-egy városrészének, Hellerau és Mežaparks, illetve a Helsinkivel akkoriban még csak szomszédos Tapanila kiépítése során alkalmazták először. Az első nagy tervezett település, melyet a Letchworth-i tapasztalatok inspiráltak, az újonnan alapított ausztrál főváros, Canberra volt. A kedvező fogadtatás ellenére Angliában az állam sokáig nem támogatta anyagilag a kertváros programot, így az csak a 30-as években indult be nagyobb lendülettel. Addigra az eredeti szándék, vagyis a társadalmi berendezkedés egalitárius megújítása szinte mindenütt háttérbe szorult. A dolgozó emberhez méltó: egészséges, testi és szellemi feltöltődésre, családi életre alkalmas otthonok, a közösségi önszerveződésnek és az elvonulásnak is teret biztosító, fenntarthatóan fejleszthető lakókörnyezet mindenütt a biztos jövedelműek kiváltsága maradt. A nemzetközi kertváros mozgalom eredményeként felépült városokat, parkosított külvárosi kerületeket ma szinte kizárólag jómódú vagy kifejezetten vagyonos emberek lakják.

A gyári munkások lakhatási problémáinak kezelésére mindazonáltal születtek életképes megoldások. A 19. század második felében gyárak, szénbányák közelébe épültek olyan telepek, amelyekben a környezeti és szociális szempontokat sikerült egyidejűleg érvényre juttatni. Az elsőként Angliában megvalósított projektek időben megelőzték Letchworth Garden City-t, de modelljük olyan peremfeltételekhez igazodott, amelyek behatárolták a kiterjedésüket. A legfontosabb feltétel mind közül maga a tőkeerős föld- vagy gyártulajdonos volt, aki felismerte a foglalkoztatotti igények, illetve saját üzleti érdekeinek egybeesését. Az ilyen, munkások elszállásolására szolgáló házaknak nem utolsó sorban azért kellett önmagukban is esztétikusnak és tájba illőnek lenniük, mert az a bérlők komfortérzetén és teljesítőképességén túl a birtok értékét is növelte. A legszebb példák közé tartozik Port Sunlight, a tisztítószereket előállító Lever Brothers szappangyári munkásai számára kiépített mintafalu. William Lever tulajdonos 1899 és 1914 között összesen 800, egyedi tervezésű házat építtetett a terjeszkedési céllal vásárolt 23 hektárnyi, érintetlen területen. Minden háztömböt más építész tervezett a tájképi szempontok figyelembevételével, William Morris és az Arts and Crafts Mozgalom elképzelései alapján.⁴⁰

⁴⁰ McKay [2011] 28.

Port Sunlighthoz hasonló, komplex lakhatási programot valósítottak meg a Cadbury-fivérek Birminghamben. A kakaó- és csokoládégyár örökösei 1879-ben az üzemet a város déli határába költöztették át a központból, ami kedvező feltételeket biztosított a bővítéshez. Az új telephely mellett nemsokára felépült az alkalmazottak elhelyezésére szánt falu, Bournville. George Cadbury nagy gondot fordított arra, hogy az épületek között tágas, sportolásra, sétára, úszásra alkalmas zöld felületeket, kerteket alakítson ki a telepen, biztosítva ezzel munkásai számára az egészséges életvitel feltételeit. William Alexander Harvey-t, a bournville-i házak ekkor még csak alig 20 esztendőes tervezőjét szintén az Arts and Crafts Mozgalom által közvetített historizáló építészet inspirálta.⁴¹

Magyarországon a Pécsi Zsolnay Porcelángyár vette át és követte fénykorában a progresszív angol üzemi kultúrát. A Zsolnay-család tagjai is a gyár területén laktak, a mindennapi élet komfortját szolgáló infrastruktúra nagy részét (például tenispályát) az alkalmazottakkal közösen használták. A munkások gyermekei részére a gyár területén óvodát tartottak fenn.

A kertváros mozgalom közvetlen hatása is nagyon hamar elérte Magyarországot, igaz, csupán egyetlen nagyszabású beruházás viseli magán az eredeti gondolat szellemiségét. A budapesti Wekerletelep lakásprogram beindítására 1908-ban, a legelső angliai építkezésekkel egyidőben került sor. A magyar főváros lakhatási problémáit ugyanazok a gazdasági és demográfiai folyamatok idézték elő, amelyre a 19. század második felétől megoldást kerestek az angol szociális reformerek. Figyelemre méltó, hogy nálunk az állam már kezdeti szakában magáévá tette a mozgalom filantróp eszméit: a projekt megvalósítására kiszemelt kispesti telek megvásárlását maga a miniszterelnök, Wekerle Sándor kezdeményezte. 1908 és 1928 között számos középület és üzlet mellett több mint ezer házban összesen 4719 lakás létesült, az egykori Sárkány-birtok területén. A telepnek az erdélyi népi építészetből átvett elemeknek köszönheti jellegzetes építészeti arculatát.⁴²

A telep egy négyszögletű park köré szerveződik. Az utcahálózat sugárirányban rajzolódik ki a téglalap meghosszabbított átlói és szimmetriatengelyei mentén. Az így lehatárolt 8 cikkelyben helyezkednek el szellősen beépítve a többlakásos épületek, önálló kertekkel körülvéve. A beköltöző lakók a telepgondnokság kertészetétől kaphattak segítséget kis magánkertjeik beültetésére. A terület homokos talaja ideális volt a csonthéjasok számára, így szépen termő

⁴¹ McKay [2011] 28.

⁴² <https://wekerletelep.hu/wekerletelep-tortenete/> (2023.02.15.)

gyümölcsfából is jutott minden lakásra négy. A telep növényzetének egyik jellegzetes eleme lett a ribizlibokor is, amit általában kerítések mellé ültettek.

A Wekerletelep sorsa az angliai tervezett kertvárosokéhoz hasonlóan alakult. Lakossága szép lassan kicserélődött, a munkáscsaládok helyére fizetőképesebb dolgozók, tisztviselők költöztek. A természeti és építészeti értékek ugyanakkor védelem alá kerültek, így a jövő számára adott a lehetőség, hogy megmaradjon a negyed egységes arculata.

A nagyvárosok egymást kölcsönösen generáló telítődése és bővülése, a kertvárosmozgalom és szuburbanizáció együttes tapasztalatai bizonyították, hogy a földdel, természettel való érintkezés azok életére is jelentős hatással van, akiknek az életformája nem kötődik szorosan a növény- és állatvilághoz. Hogy miért és mennyire fontos, csak azután derült ki, hogy mint lehetőség sokak számára megszűnt. Teljes hiánya szerepet játszott a ciklikusságon alapuló időérzet megszűnésében, a szorongás, agresszió, elidegenedés, valamint számos egyéb fizikai és mentális probléma kialakulásában. A természeti folyamatok megélése tehát sokféle emberi szükségletet kielégít. A közvetlen hozzáférést biztosító kert jelentősége ezért a városi ember számára a tulajdonlásban teljesedik ki, és túl is mutat azon.

Ebenezer Howard és korának felelős, érzékeny gondolkodói felismerték a társadalmi, gazdasági és ökológiai problémák között fennálló összefüggéseket. Bár valószínűleg láthatták maguk előtt a lehetséges következményeket, hittek abban, hogy a józan ész erejével a világ megváltoztatható.

Városi haszonkertek

Bár a nagyvárosi lét az iparosodás eredményeként több munkalehetőséget, lassan, de fokozatosan javuló életkörülményeket kínált a sorvadásnak induló vidéknél, válságos időkben az alacsony jövedelmű lakosság – különösen munkáscsaládok – tömegei kerültek szélsőségesen kiszolgáltatott helyzetbe. Saját tulajdonú termőföld hiányában nekik önellátásra nem volt lehetőségük, így több esetben közigazgatási hatáskörben kellett megteremteni az élelmezés alternatív módjait. A kiutalt városi vagy külvárosi telkeken folytatott közösségi/szociális kertészkedésnek elsőként Angliában már a 18. századtól, Nyugat-Európában 1830-tól, míg az Egyesült Államokban a század utolsó évtizedétől kezdődően a II. világháború végéig számos formája kialakult.

Üres telkes kertek, válságkertek

Sűrűn lakott településeken belül, vagy azok peremterületein legkorábban az angliai városiakok bérelhettek telket élelmiszertermelés céljából. Az ilyen szerződéseket eleinte nem szabályozták törvények, csak a társadalmi igazságosság mellett elkötelezett föld- és gyártulajdonosok jóvoltából jöhettek létre, akik a saját alkalmazásukban álló munkások életkörülményeit kívánták javítani. Mivel az ilyen gazdálkodási forma nem közvetlenül, és nem is a mai értelemben vett nagyvárosi környezetben valósult meg, még nem tekinthető igazán urbánus kertészetnek, de mindenképpen a közvetlen előzmények közé tartozik.

Angliában évszázados történelmi hagyományok, az Egyesült Államokban a pragmatikus gondolkodás ágyazott meg a városi kertészkedésnek. Sokáig ott is megélhetési gondok és társadalmi egyenlőtlenségek enyhítését szolgálta, majd az életszínvonal emelkedése újfajta, kulturális funkciókat is generált.⁴³

Az Egyesült Államok legkorábbi, termelésre szánt közösségi kertjeit az 1890-es évek gazdasági recessziója során hozták létre üresen maradt városi telkeken. Detroit volt az első, amely kiterjedt önkormányzati támogatású városi kertészeti programot indított a beépítetlen területek felhasználásával. A projektet Hazen Pingree polgármester kezdeményezte a válságra adott válaszul, amelynek következtében sok ipari munkás, különösen a közelmúltbeli lengyel és német bevándorló veszítette el munkáját. A „Pingree's Potato Patches” néven ismert program szabad városi telkek földterületein túl vetőmagot, szerszámokat, valamint (három nyelven kinyomtatott) kertművelési útmutatót biztosított az önkéntes résztvevők számára.⁴⁴

Noha Pingree terve nem tudott minden igényt kielégíteni, alkalmas volt a krízis enyhítésére. Ennek köszönhető, hogy a modell országszerte nagy sikert aratott, példáját követve más amerikai városok is dolgoztak ki hasonló terveket.

A gazdasági helyzet javulásával a program jelentősége fokozatosan visszaesett a századfordulóra, csak a nagyobb szabású philadelphiai üres telek terv tartott ki egészen a húszas évekig.

⁴³ <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england/> (2023.02.15.)

⁴⁴ <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/vacantlot> (2023.02.26.)

Iskolakertek

A gazdasági válság tapasztalatai is szerepet játszhattak abban, hogy a 20. század elején új megvilágításba került, és Európában, majd Amerika-szerte is mozgalommá vált az iskolai kertművelés.

Az elgondolás, miszerint a természet közvetlen megfigyelését a nevelés és oktatás részévé kell tenni, korántsem volt újkeletű. A modern pedagógia megalapítójának tekintett morva származású Comenius már a 17. században szükségesnek tartotta, hogy a népi iskolákhoz tartozzanak haszonkertek is, hogy ott a 6–12 éves gyermekek gyümölcstermő fák, virágok, gyógynövények között, pihenés közben tanulhassák meg élvezni és értékelni a természet áldásait (*Didactica Magna* - 1632). Jó száz évvel később Rousseau az iskolakert szemléltető funkciójával szemben már az ott végzett kétféle munka mint nevelési eszköz jelentőségét hangsúlyozza, ami segíti a gyermekek integrálódását a felnőttek világába. Neveléstudományi eszméi hamarosan olyan pedagógusok tevékenysége révén formálódott gyakorlattá, mint Johann Heinrich Pestalozzi, aki Svájcban létrehozta a népnevelést, szegény gyermekek felzárkóztatását célzó szociális intézetek prototípusát, vagy az első német óvodát megalapító Pestalozzi-tanítvány, Friedrich Fröbl. Európában a 19. század közepétől kezdtek kialakulni az iskolakertek, elsőként Svájcban, Belgiumban, Angliában, Svédországban és Hollandiában. Franciaországban 1880-ban már 28 ezer iskolakert működött, míg az Egyesült Államokban 1890-től vezették be az állami iskolákban.⁴⁵

Magyarországon az iskolai gyakorlókertek létrehozását a dualizmus idején, 1869-ben, már az általános tankötelezettség bevezetésével egyidejűleg törvénybe foglalták. Az Eötvös József vallás-és közoktatásügyi miniszter nevéhez fűződő, népoktatásról szóló 38. sz. törvény célja a mindennapi életre való felkészítés; praktikus, gyakorlati ismeretek elsajátítása volt. A kertműveléshez kapcsolódó tananyag elméleti ismereteit az 5. osztálytól bevezetett természetrajz tantárgy foglalta magába, és olyan területekre terjed ki, mint a zöldség- és gyümölcsstermesztés, szőlőművelés, gyógynövénykertészet, méhészet, selyemhernyó-tenyésztés, illetve fatermelés. A kertek és faiskolák kialakítása, nagysága, felszerelése a helyi

⁴⁵ <https://museums.eu/article/details/121590/natures-classroom-the-school-garden-yesterday-today-and-tomorrow> (2023.02.15.)

sajátosságoktól, elsősorban földrajzi adottságoktól és az adott települések termelési hagyományaitól függött.⁴⁶

Az amerikai iskolakertkerteszeti mozgalom beindulása egybeesett az ürestelkes válságkertes alkonyával. A gazdaság újbóli fellendülésével a segélyezési programok jelentősége fokozatosan háttérbe szorult, a karitatív funkciót pedig felváltották a pedagógiai megfontolások. Éles szemléletváltásról ugyanakkor azért sem beszélhetünk, mert a két projekt célcsoportja lényegében azonos volt: az első iskolakertes kialakításával is főleg alacsony jövedelmű, többségében bevándorló családok gyermekeit igyekeztek támogatni a társadalmi integrációban. A pedagógusok azt remélték, hogy a kertművelés összekapcsolhatja a fiatalokat a természettel, felelősségre taníthatja őket, a szabadban töltött idő pedig javíthatja testi egészségüket.

A gyermekkerteszet egyik legismertebb szószólója Amerikában Frances (Fannie) Griscom Parsons volt, aki 1902-ben a New York-i DeWitt Clinton Parkban létrehozta az első oktatási célokat szolgáló mintakertet. A Children's School Farm 450 szabályos elrendezésű, 4x8 láb nagyságú parcellából állt. Minden gyermek a rábizott terület gondozásáért volt felelős, ahol jellemzően kukoricát, céklát, sárgarépát, borsót, salátát, retket és hagymát neveltek. A kertben gabonából, paradicsomból, sütőtökből, eperből és burgonyából álló megfigyelési parcellák is helyet kaptak.⁴⁷

Parsons szociális reformok melletti elköteleződése részben családi indíttatású. Orvos édesapja például elsőként hívta fel a figyelmet a nagyvárosi léttel összefüggő negatív környezeti hatásokra, amelyek főleg a túlszűfolt bérházak, nyomornegyedek lakói körében fiziológiai és mentális tünetek formájában manifesztálódtak. Ilyen körülmények között az alacsony morál és a rekreációs feltételek hiánya nagyobb eséllyel válhat ki az emberekből deviáns magatartást, vagy akár bűnözési hajlamot.

Fannie Parsons iskolakertje tehát nem annyira a nagyvárosi ember számára elveszett természetről vagy gazdálkodási ismeretek terjesztéséről szólt, mint inkább az együttélés szabályainak elsajátításáról: felelősségvállalásról, igazságosságról, a tisztességes munka méltóságáról, magántulajdonról és közvagyonról. Vagyis olyan fogalmak, értékek ismeretéről és elismeréséről, amelyek a polgári öntudat alapját képezik.

A kert létrehozása szempontjából nem mellékes körülmény, hogy azt egy szemétdomb felszámolása révén alakították ki Manhattan nyugati, Hell's Kitchennek csűfolt negyedében. A

⁴⁶ <http://www.iskolakertprogram.hu/az-iskolakert-tortenete/> (2023.02.15.)

⁴⁷ <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/schoolgardens> (2023.02.26.)

fejlesztési szempontból periférikus terület sokáig szegény munkásoknak és főleg ír bevándorlóknak nyújtott menedéket, de idővel az ír-amerikai szervezett bűnözés kiépülése miatt a New York-i alvilág egyik központja is lett. Az iskolakert projekt tehát már itt egy adott városrész elhanyagoltságát, és az elhanyagoltságot együttesen eredményező társadalmi problémák (szegénység, alacsony szintű morál és közbiztonság) kezelésére egyaránt alkalmas megoldást ajánlott.

Hadikertek

Az I. és II. világháború új fejezetet nyitott a közösségi kertek és a városi kertművelés történetében. A háborús gazdálkodás keretei között mindenütt az állami kezdeményezések váltak meghatározóvá. A szociális és gazdasági szempontok mellett megjelent, majd egyre jelentősebb tényezővé vált a politikum. A hangsúly eltolódását jól mutatják az új mozgalom egyes névváltozatai is. Bár angol nyelvterületen ezeknek máig többféle alakja használatos (victory gardens, war gardens, liberty gardens, food gardens for defense) egyazon gazdálkodási formát, illetve konzervatív politikai hagyományt jelölnek azokban az országokban, ahol a hadikertművelés mozgalommá terebélyesedett: Nagy-Britanniában, Kanadában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában.

Az első hadikerteket az I. világháború idején azért hozták létre, mert a kötelező katonai szolgálat miatt jelentős munkaerőhiány alakult ki a mezőgazdaságban. Ahogy a megtermelt alapanyagok mennyisége csökkent, úgy lett az élelmiszerek ára, majd az infláció mértéke is egyre magasabb. Az ellátási problémák közvetlenül a katonai cselekményekre is hatással voltak, ezért több hadviselő országban kampányt indítottak, hogy a városokban élő civil lakosság is vegyen részt az élelmiszerutánpótlás előállításában. Bár az ilyen kisléptékű gazdálkodás rendkívül korlátozott hatékonyságú, jelentősége az adott körülmények között mégiscsak több volt, mint jelképes.⁴⁸

Városi hadikerteket jellemzően olyan magántelkeken, nyilvános parkokban, illetve holt területeken hoztak létre, amelyek korábban a kikapcsolódás, sportolás, vagy éppen a közösségi közlekedés helyszínéül szolgáltak. Angliában például vasúti széleken, tenisz- és golfpályákon, díszkertek helyén alakítottak ki ültetvényeket, hogy rajtuk zöldséget, gyümölcsöt és

⁴⁸ <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england/> (2023.02.15.)

gyógynövényeket termeljenek. A legtöbb alkalmi konyhakertet persze a külvárosi házak hátsó udvarán, virágágyaiban, vagy éppen lakóépületek tetején hozták létre, aminek szokása sok helyütt később is megmaradt. A felsorolás végére vitán felül egy ikonikus képpel megörökített példa kíváncsodik arról, hogy egy londoni házaspár veteményé alakított egy német légitámadásban keletkezett bombatölcsért.⁴⁹

A szimbolikus gesztusok gyakorlatát volt kitől eltanulni, hisz abban maga a brit uralkodócsalád is élen járt. Amilyen egyszerű, olyan erős üzenetértékkel bírt például, amikor VI. György király kezdeményezésére a Windsori kastély és a Buckingham palota kertjében felásták a híres angol pázsitot, hogy a hadikert mozgalom népszerűsítésén keresztül összefogásra ösztönözzék a lakosságot. És tulajdonképpen ez volt a hadikertek, győzelmi kertek legfontosabb funkciója, amellet, hogy kisebb-nagyobb mértékben ténylegesen enyhíteni tudta a hadsereget és polgári lakosságot egyaránt sújtó ellátási nehézségeket. Az önkéntes munka javította a morált, és formálisan minden társadalmi csoport számára lehetőséget kínált arra, hogy kivegye a részét a közös erőfeszítésekből.⁵⁰

A világháború miatt kialakult európai élelmiszerhiány már 1917-es hadba lépése előtt is éreztette hatását az Egyesült Államokban. Woodrow Wilson elnök ezért is tekintette az élelmiszertermelést a háborús gazdálkodás kulcsfontosságú területének, ami akár közvetlenül befolyásolhatja a háború végkimenetlét. Az ő megbízására állította fel Charles Lathrop Pack milliomos vállalkozó az Egyesült Államok Nemzeti Háborús Kert Bizottságát, és indított újtjára háborús kerti kampányt. A mozgalmat népszerűsítő plakátok jellemzően gyerekeket vagy nőket ábrázoltak, és frappáns üzenetekkel hívták fel a figyelmet az önkéntes kerti munka fontosságára. Woodrow kormányzati finanszírozással a már működő iskolakert-hálózatot is a hadigazdálkodás szolgálatába állította.⁵¹

A kampány a II. világháború alatt, a túltermelési és bankválságok kezelésén edződött Eleanor Rooseveltnél elnöksége idején is folytatódott. A polgári aktivitás fokozása érdekében a Mezőgazdasági Minisztérium nagy agráripari vállalatokkal együttműködve kertészeti útmutató füzeteket adott ki a legalapvetőbb tudnivalókról. Az amerikai társadalom kifejezetten jól reagált a felhívásra. Olyan sokan kezdtek el kertészkedni otthoni és közösségi parcellákon, hogy az így megtermelt élelmiszer mennyisége kimutatható nemzetgazdasági tényezővé vált. A lakosság által előállított termények hozzájárultak a szövetséges országok, illetve saját hadseregük

⁴⁹ McKay [2011] 72.

⁵⁰ <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england/> (2023.02.15.)

⁵¹ <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/wartimegardens> (2023.02.26.)

ellátásához, közvetett módon pedig lehetővé tették a kongresszus számára a katonai kiadások növelését. Ilyen összefüggésben a kertészkedés – bármennyire is civilnek hatott – végső soron a háború ügyét szolgálta.

Bár a hadikertkampány kommunikációjában hangsúlyosan jelen volt a praktikum, a háborús retorika erősítésén keresztül alapvetően ideológiai megfontolásokat érvényesített. Jellemző példa erre a Fehér Ház pázsitján kialakított győzelmi kert is, amelynek absztrakt, politikai térben megjelenített üzenete kizárólag politikai természetű lehetett: a hazafias kötelességtudat felébresztése, tudatosítása egy olyan társadalomban, amelyik a háború valóságát testközelből, saját szülőföldjén, saját otthonában sohasem tapasztalta meg.

Kertmozgalom a II. világháború után

A háború utáni esztendők sem az amerikai, sem az európai gazdaságban nem hoztak azonnali fellendülést. Hosszú évekbe telt, amíg a termelési kapacitás visszaállt a háború előtt szintekre. Az élelmiszerhiány megszűnéséig ezért sok helyen folytatták a győzelmi kertek művelését, illetve érvényben maradt az élelmiszerelosztás arányosítására kidolgozott jegyrendszer is.⁵²

A közösségi kertészkedés szerepe időközben teljesen átalakult. A nagy kiterjedésű, hatékony monokultúrák kiépülése mellett gazdasági jelentősége rövid időn belül az önellátásra korlátozódott, majd az élelmiszerárak drasztikus csökkenésével lényegében meg is szűnt. Megmaradt, és új formációkat öltve kiteljesedett ugyanakkor az urbánus közösségi kertészkedés kulturális és közösségformáló funkciója.

Még a háborús időkben vált szokássá, hogy a hadikertkampányok során elsajátított termelési eljárásokat az emberek saját tapasztalatik alapján tovább gondolják, sőt tökélyre fejlesztik. Az angolokban már régóta megvolt a dísznövénykertészet, az egzotikus növények gyűjtése iránti érdeklődés, melyet a brit gyarmatbirodalom távoli területeiről származó impulzusok tápláltak. Amerikában ezzel szemben inkább a haszonnövények nemesítésében, az óriásivá növesztett zöldségekben és gyümölcsökben lelték örömüket az alkalomszülte hobbykertészek. Főleg nyugati parti államokban (Delaware, Maryland) az ottani farmerkultúra alapjain máig élő hagyománya alakult ki azoknak a versenyeknek, fesztiváloknak, betakarítási ünnepeknek, ahol

⁵² <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/thriftgardens> (2023.02.26.)

a termelők bemutatják és összemérhetik különleges portékáikat. Valódi tétje ezeknek természetesen sohasem volt, de a pont emiatt fesztelen hangulatú összejövetelek az ötvenes-hatvanas években esélyt kínáltak az etnikai alapon szegregált helyi közösségek egyesítésére is, jóval a polgárjogi mozgalmak kiteljesedését megelőzően.

A városi kertmozgalom szokásaira a háborút követő években nagy hatást gyakorolt a külvárosi lakóövezetek robbanásszerű növekedése is, különösen Amerikában. A zsúfolt belvárosból kiköltözők első nagy hullámát zömében háborús veteránok alkották, akiket az állam kedvezményes hitelekkel támogatott az építkezésben. A megnövekedett igények kielégítésére olcsón, nagy tömegben gyártható háztípusokat alakítottak ki, így mások számára is elérhetővé vált a zöldövezeti életforma. Bár a szabványosított méretű telkeken lehetőség nyílt volna haszonnövények termesztésére is, a legtöbben kényelmes életre vágytak, amibe a fűnyírás mellett nem fért már bele egy konyhakert művelése.

Annál inkább felértékelődtek a belvárosi foghíjtelkeken, lapostetőkön, teraszokon kialakított vetemények, hiszen az ott élők számára ezek gondozása jelentette az egyetlen kapcsolódási pontot a földdel. Tevékenységük nem a természetben levés illúziójáról szólt, illetve szól ma is, hanem az önellátás, az öngondoskodás, az anyagi függetlenség, végső soron a szabadság illúziójáról, amit az ember számára eredendően a természettel való harmonikus együttélés biztosított.

A közösségi kertet művelő emberekben él egyfajta nosztalgia a vidéki, természetközeli életformák iránt, ugyanakkor kötődnek is a városhoz, a városi lét kínálta lehetőségekhez és kapcsolatrendszerhez. Ezen a tág értékalapon rajzolódnak ki a közösséggé szerveződésnek olyan lehetséges csomópontjai, mint az egészséges táplálkozás, a környezettudatosság, a multikulturalizmus és a hatalomellenesség. A tagok részéről mindenképpen feltételezhető valamilyen érzelmi vagy intellektuális alapú csoporttudat, hiszen a közösségi kertészkedéssel realizálható objektív haszon lényegesen alacsonyabb piaci értéket képvisel a munkavégzéssel megváltható szabadidőnél. Benne a legfontosabb motivációs tényező tehát a közösségi élmény, a közösséghez tartozás igénye.

A közösségi kertészkedés a 70-es évektől az egyre magasabb életszínvonalon élő nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban a fogyasztói társadalom értékrendjét elutasító ellenkulturális megnyilvánulások részévé vált. A fogyasztás állandó növekedésre épülő piacgazdaságokban a vásárlás helyett választott önellátás a fennálló politikai rendszerrel szembeni ellenállás jelképes formájaként értelmezhető.

Maga a városi kert mint terület is szimbolikus jelentőséggel bír a köréje szerveződő szubkulturális csoportok számára, mert beépítetlensége, kontrollmentessége már önmagában kívülállást fejez ki az állami intézményrendszer bürokratikus normarendjén. Sok esetben a fenntartásában való aktív részvétel célja éppen a lakosság igényeit figyelmen kívül hagyó szabályok, a helyi közösségek érdekeivel szemben érvényesített gazdasági és politikai intézkedések, végső soron a hatalomgyakorlás kritikája. Nem lehet persze kimondani, hogy a civil kezdeményezések, csak azért mert civilek, minden esetben helytállóak is, vagy morálisan felülírhatnak szakmailag megalapozott döntéshozói álláspontokat. A polgári önszerveződés mindenestre esélyt kínál a párbeszédre, így nem csupán véleménynyilvánításra, hanem a helyi érdekű politika közvetett, vagy akár közvetlen befolyásolására is alkalmas.

Napjainkra a közhatalom szereplői felismerték az együttműködésben rejlő politikai lehetőségeket. Nyílt konfliktusok helyett inkább teret adnak a civil kezdeményezéseknek, sőt formálisan maguk állnak a helyi közösségek támogatását élvező ügyek élére. A legtöbb városi környezetben működő közösségi kert ezért immár a helyi vezetők szolgálatában álló politikai eszköz is, amely nyitottságukat, politikai korrektségüket demonstrálja.

Bő 130 évvel ezelőtt, a kiutalt városi foghíjtelkeken termelt burgonya éhező családok nyomorúságát enyhítette. A közösségi kertfunkció sokféle változata létrejött azóta, amelyek mind karakteresen jellemezték koruk aktuális gazdasági, politikai és kulturális paradigmáit. A városi kertek művelését ma is a hiánypótlás kényszere motiválja, de annak tárgya már jó ideje nem az élelem, hanem a tiszta föld, a levegő és a napfény.

Közösségi kert és szakralitás

Létezik a közösségi kerteknek egy olyan típusa, ami a köztudatban se nem kert, se nem közösségi tér, holott minden formális kritérium alapján annak tekinthető. A (köz)temető, más szóval sírkert névlegesen is magán visel a közösségi kertészkedésre jellemző attribútumokat. Közösségi, hiszen közös tulajdonban lévő terület, de kert is, miután intenzív művelés alatt áll.

Maga a tevékenység, a sírok gondozása praktikusán és szimbolikusán egyaránt a természet egyik alaptörvényével, a fizikai elmúlással áll kapcsolatban. A rokonok sírhalmán létesített kis kert ápolása, vagy virágdíszek elhelyezése rítusként is felfogható, amelyben indirekt módon kifejeződik a feltámadás, az újjászületés, az örök élet reménye, vagy legalábbis ettől nem

sokban eltérően az átalakulás, végső soron a természeti körforgás tudomásul vétele és elfogadása. Definiált hitrendszer nélkül is érvényes lehet ez a bizonyágtétel (hitvallás), hiszen semmilyen racionális megfontolás nem indokolja a sírgondozás szükségességét. Kizárólagos funkciója az, hogy a legtöbb ember számára segít a gyászmunka elvégzésében, a tiszteletadásban és az emlékek megőrzésében. Az élettelen test azonban ténylegesen életet adó földdé, majd kertté válik, amelyet a kertművelés klasszikus eszközeivel: kapával, gereblyével, metszőollóval ápolunk. A saját anyagából megújuló természet cserébe lehetőséget ad arra, hogy az elrendezésére, alakítására áldozott időt elhunyt szeretteink emléke, ezzel együtt pedig saját magunk számára elkülönítsük. Valójában ez történik minden magánkertben is, függetlenül attól, hogy abban dísznövényeket vagy haszonnövényeket nevelnek.

A külvilágtól elzárt kertben eltöltött nemes idő sajátos természetéről írt kertészeti naplójában Byung-Chul Han. Az egyik fejezetben kitér egy kártevők által tönkretett és elpusztult fűzfára. A fa kiszáradt törzse egészen az eltávolításáig önnön síremlékéül szolgált, amelynél Han hű társaként gyászolta el a szeretve tisztelt növényt.⁵³ Az érzelmi viszony minőségileg nem sokban különbözik az ember és ember közötti kapcsolattól. Különösen a nagy kort megélt fák, de a szőlő is évtizedekig jelen van a gazda, a kerttulajdonos életében. Sok egyed emberi szándék eredményeként hajt ki és indul növekedésnek, az ember által számára kijelölt helyen. Vagyis az ember sok esetben már a születésük pillanatában jelen van, és nem ritkán megéli az életciklusuk végét is.

A növény és az ember közös életideje teszi kapcsolatukat bensőségessé akkor is, amikor a növény életciklusa nyúlik túl az emberi élet határain. Például azoké a fáké, amelyek akár emberöltőkön át lehetnek tanúi generációk születésének és halálának. Nem ritkán épp ez tesz bizonyos földrajzi pontokat egy-egy közösség számára kitüntetett helyszínné, legyen az szentelt liget, vagy csak a falu határában álló matuzsálemi tölgy. Nádas Péter a saját gomboszegi udvarán álló öreg vadkörtefát hosszú éveken át fényképezte. A nap- és évszakváltásokat dokumentáló képriport nemcsak a szerző halálközeli élményén keresztül megismert biológiai és metafizikai létállapotváltozások érzéki metaforája. A növény saját története is, melynek távoli múltjából helyi idős emberek emlékezete őrzött meg, a fa korához mérten csupán töredékes részleteket.⁵⁴

⁵³ Han [2022] 91.

⁵⁴ http://www.gomboszeg.hu/files/nadas_peter_1.pdf (2023.06.10.)

Maga a föld mint anyag, melyet az ember saját céljai számára feltör, egykor élő organizmusok, növények, állatok és emberek maradványa. A földművelő, ha nincs is feltétlenül tudatában, általa felfoghatatlan messzeségű időkkel kerül közvetlen érintkezésbe. A mi jelenünk az a távoli dimenzió, melyet őseink az anyagi világon túli szféraként képzeltek el. Megtapasztható formában, a szemünk láttára válik eggyé újra és újra minden létező, hogy aztán ismét elnyerjen egyet a létezés változatos formái közül.

Természet és művészet

A művészet az emberiséggel egyidős története során ciklikusan váltakozó viszonyban állt a természet jelenségeivel. Formanyelvét alapvetően természeti képek, folyamatok, ismétlődő vagy módosuló mintázatok inspirálták, de azokban hol a megtapasztalható valóság, hol pedig a képzelet dominált. Előbbi szemlélet a mimetikus, utóbbi az absztrakt/stilizált formaváltozatok evolúciójában játszott döntő szerepet.

A land art, illetve természetművészet különböző megnyilvánulásaiban mindkét látásmód egyidejűleg, végletes tisztaságú formában van jelen. A mimetikus szemlélet többek között az anyaghasználatban jut érvényre, amikor a mű a saját médiumát alkotó anyagokból tevődik össze. Jellemző példa erre a befagyott tó jegébe vágott vonalrajz, vagy egy kövekből kirakott szabályos alakzat a sziklás hegyoldalon. Ezekben az esetekben paradox módon az absztrakciót is ugyanaz a motívum jelöli, csak az egyiknél a jégbe vájt lék, a másiknál a sorba rendezett kövek jelenítik meg az ideát.

Speciális megoldást alkalmaz Alan Sonfist és Dénes Ágnes egy-egy projektje a 60-as, illetve 80-as évekből. Mindkettő lényegi vonásokban mutat hasonlóságot a körforgalmi ültetvényvel, így támpontot jelenthetnek az esetleges művészettörténeti kapcsolatok feltárására. A két mű Alan Sonfist: *Time Landscape* (1965), illetve Dénes Ágnes *Wheatfield – A confrontation* (1982) című alkotása. A helyszín mindkét esetben New York. Az időbeli távolság nehezebben meghatározható, hiszen Sonfist visszatelepített őshonos növénytársulása már 17 éve növésben volt, amikor Dénes hosszas előkészületek után elvetette a manhattani búzamező magjait. A közel egyhektáros táblát négy hónappal később aratták, majd a termés egy része 1987–1990 között a Minnesotai Múzeum által szervezett „Nemzetközi Kiállítás a Világéhség Végéért”

című vándorkiállítás részeként a világ számos pontjára eljutott. Ma a *Time Landscape* fái már közel 60 évesek, Dénes projektje pedig fotódokumentáció formájában él tovább.

Sonfist művének központi eleme az időbeliség. A rekonstruált erdő olyan növények génállományát őrzi, amelyek a nyugati telepések érkezése előtt jellemezték a vidéket. Az itt megidézett múlt tízezer éveket ölel át, emberi léptékkal nehezen mérhető. A projekt másik ideje a valós idő, ami a telek beültetésével kezdődött el. Lényegében ugyanígy vetítődnek egymásra idősíkok a körforgalom esetében is, csak az intervallumok szűkebbek, az ültetvény jövője pedig behatárolt, hiszen a fás ligettel ellentétben nincs lehetőség természetes megújulásra.⁵⁵

A projekt képzőművészeti jelentőségén túlmutató érdem, hogy Sonfist ökológiai problémákat emelt a magasművészet tárgykörébe, és ezzel a köztudatba. A helyszínválasztás nem csupán azt a célt szolgálta, hogy az alkotó függetlenítse magát és alkotását az intézményrendszer kereteitől, hanem hogy ki is szélesítse a kortárs művészet nyilvánosságát. A land art művészet nagy nemzedéke aztán – noha a legmonumentálisabb művek lakott területektől távoli helyeken valósultak meg – magától a természettől mégiscsak eltávolodott azzal, hogy nem titkán radikális, esetenként kifejezetten etikátlan beavatkozást végzett rajta pusztán néhány hatásos fotó kedvéért. Bizonyos tekintetben pedig szembe is került az első generáció filozofikus szemléletével, amelyben a természet még nem korlátlan mértékben rendelkezésre álló nyersanyag vagy „üres vászon”, hanem a műalkotás tárgya.

A körforgalmi ültetvény és a nagyvárosi búzamező legmeghatározóbb közös jellemzője, hogy az épített környezetbe való beavatkozás eszköze haszonnövény. A hagyományos mezőgazdasági környezetből kiragadott gabona és szőlő ezeken a helyszíneken szimbolikus jelentéssel telítődik. A növény, illetve a belőle alkotott ültetvény mint dinamikus és interaktív médium rámutat a társadalmi és politikai struktúrákkal való párhuzamokra és ezek egymásra gyakorolt hatására. Mindezen túl a két helyszínre jellemző életformák, hagyományok eltérései határozzák meg a természeti erőforrások használatával összefüggő kulturális és gazdaságpolitikai narratívák különbségeit. Abban a kontinensnyi országban, ahol talán a legtöbb élelmiszert fogyasztják a világon, Dénes gesztusa inkább szól a természettől való elidegenedésről és a pazarlásról, mintsem a javak igazságos elosztásáról. Ezt az olvasatot erősíti, hogy bár a projekt előkészítéseként a szeméttől és törmeléktől megtisztított területre 200 teherautónyi földet hordtak, a búzaszemeket kézzel kotort barázdákba vetették el.⁵⁶

⁵⁵ Kastner – Wallis [2003] 150.

⁵⁶ Uo. 160.

Az Időtájkép és a Búzamező megformálásában az emblematikus land art művekhez viszonyítva nincs semmi artisztikus. Önmagukban mellőznek minden, a köznapiságon túlmutató esztétikai minőséget. Nem vizuális egyediségük vagy extrém méretük okán válnak jelentőssé a land art irányzaton, illetve a két alkotó életművén belül. Az igazi innováció az áthelyezés gesztusában áll, ami az organikus és architektonikus környezet feszültségmentes találkozását idézi elő. Feszültség talán azért nem alakul ki közöttük, mert mindkettő élettér ugyanannyira mesterséges, mint amennyire természetes. És ugyanannyira szimbolikus, mint amennyire köznapi, akárcsak a körforgalmi ültetvény.

A körforgalom lakossági megítélésnek empirikus vizsgálata

Adatfelvétel

A disszertáció korábbi fejezeteiben tárgyilagosságra törekedve ugyan, de mégiscsak önkényesen megválasztott aspektusokból kíséreltem meg a körforgalmi szőlőültetvény interpretációját. Az egyes megközelítések az érintett szakterületek természetéből adódóan maguk is hordoznak szubjektív megállapításokat, így ezekben csak korlátozottan érvényesíthetők a tudományos kutatás szemléleti követelményei. Magam is hiányoltam belőlük a tapasztalati úton megszerezhető, ellenőrizhető információkat és azokból levonható személyes következtetéseket, ezért elhatároztam, hogy a helyi lakosság körében készítek egy felmérést a projekt megítéléséről, amely alapja lehet majd egy önálló fejezetet kitöltő objektív elemzésnek.

A felmérés segítségével alapvetően arra kerestem választ, hogy a projekt megítélését milyen körülmények befolyásolják. Az volt az általános hipotézisem, hogy a kapott eredmények ugyanúgy érvényesek lesznek majd a képzőművészet, és általában véve a vizuális jelenségek értékelésére is. Ebből az is következne, hogy ha egy adott körülmény javítja (vagy rontja) a körforgalmi ültetvény recepcióját, az feltételezhetően bármilyen más vizuális jelenség, adott esetben kortárs képzőművészeti produktum recepcióját is javítani (vagy rontani) fogja. Ennek a bizonyosságnak a birtokában könnyebben feltárható a képzőművészeti teljesítmények hatásmechanizmusa, ami pedig a dedukciós logika mentén akár új, hatékonyabb tudatformálási stratégiák kidolgozására is lehetőséget ad a képzőművészek számára. Mindennek persze csak

akkor van jelentősége, ha az alkotó szándékai között szerepel a szűken vagy tágan értelmezett világ jövőjének alakítása.

Az adatok felvételét a 2022. június elejétől december közepéig tartó időszakban végeztem el összesen 270 fő megkérdezésével, elsősorban internetes megkeresés útján, kisebb részben pedig telefonon, illetve személyesen. A legtöbb válaszadó az online kérdőívet használta, amit vagy asztali számítógépen, vagy okostelefon segítségével tudott kitölteni. Az utcán és telefonon keresztül végzett közvetlen adatgyűjtésre azért volt feltétlenül szükség, mert az internetet vagy érintőképernyős készüléket nem használók (főleg idősek) csoportját másképpen nem lehetett volna elérni.

Noha számomra az utcai kérdőívezés járt a legtöbb kellemetlenséggel, messze ez a forma szolgált a legtöbb tanulsággal. A konkrét kérdésekre adott válaszokon túl a válaszadók általában kéretlenül is számos érvet és véleményt megfogalmaztak szóban, amelyek jelentős mértékben árnyalták számomra a kitöltött kérdőívek látszólagos egyértelműségét. Akkor be kellett látnom, hogy hiába igyekeztem egyértelmű kérdéseket feltenni, még a bennük használt alapfogalmak (például: képzőművészet, kortárs, szép, esztétikus...) sem jelentik mindenki számára ugyanazt. Az értékelést tovább nehezíti, hogy a művészetek, a műveltség jelentőségét érintő kérdésekre, különösen a magasabb végzettségű válaszadók hajlamosak a válaszaikat vélt értelmiségi normák szerint korrigálni, még akkor is, ha a felmérés anonim. (Erre a jelenségre szociológus ismerősöm előre felhívta a figyelmet.) Némelyik feleletválasztós kérdés válaszlehetőségei között elkerülhetetlen volt bizonyos mértékű átfedés, egy esetben pedig kihagytam a felsorolásból egy csekély valószínűségű, de mégiscsak reális válaszlehetőséget. Mindazonáltal törekedtem rá, hogy amennyire lehetséges, pontos és körültekintő legyek, a kérdéssor összeállításában ezért két gyakorló szociológus tanácsát is kikértem. Ettől függetlenül nem gondolom, hogy az általam készített felmérés egyenértékű volna egy professzionális szociológiai kutatással.

Adatfeldolgozás

Az online kérdőív elkészítéséhez a Survio® kérdőívkészítő szoftvert használtam. Az adatok feldolgozásában és statisztikai elemzésében a cég alkalmazottjától, Rausz Attilától kaptam segítséget. A kérdőív szó szerinti szövegezése az 1. mellékletben olvasható.

Az adatkiértékelés szempontjai

A rögzített adatok értékeléséhez előre meg kellett határoznom, miként fogom értelmezni az egyes kérdésekre adott válaszokat. Személyes értékítéleteimet azokra a szakmai ismeretekre és tapasztalatokra alapoztam, amiket egyetemi végzettséggel rendelkező, 18 éve a művészetoktatás területén dolgozó vizuális nevelőtanárként szereztem. Mivel ezek önmagukban nem abszolút érvényű biztosítékai az objektivitásnak, az értékelési irányelvek kialakításában Csillag Péter, Völgyi Bence PhD szociológus, illetve Gazdik Péter szociológus alapképzettségű képzőművész doktorandusz hallgatótársam véleményét is figyelembe vettem. A konszenzusos álláspontoknak megfelelően fogalmaztam meg tételesen azt a sorvezetőt, amely alapján a szoftveres kódolást egy statisztikus szakember elvégezte. Az alábbiakban ez a leírás olvasható.

A kutatással olyan szociológiai körülményeket próbálok beazonosítani, amelyek feltételezésem szerint jelentős mértékben befolyásolhatják a körforgalmi ültetvény vagy bármilyen egyéb vizuális jelenség megítélését. A válaszokkal ezeket a feltételezéseket igyekszem igazolni, illetve azt, hogy egy adott közösség általánosan elfogadott erkölcsi, etikai és esztétikai normarendje elválaszthatatlan a kollektív élmények, tapasztalatok és tudás lenyomatait őrző identitástól. De vajon milyen motívumok alkotják Szekszárdon a helyi identitást? Beletartozik egyáltalán a szőlőművelés, a bor, a termelési kultúra? Ha igen, ezek a fogalmak ugyanazt jelentik mindenki számára? Egyértelmű, hogy melyik tanya, dűlő, borcímke autentikus, szép, jóarányú és melyik nem? A felsorolt példák sokféleségén is látszik, hogy messze nincs így. Pedig a felmérés tanúsága szerint a helyi lakosság körében lenne igény magasabb nivójú, vagy legalábbis egységesebb kultúrára és környezetre. Bár egyénenként megvannak az ehhez szükséges attitűdök és nyitottság, a fejlesztés, érzékenyítés feltételei jelenleg nem adóttak.

Hipotézisvizsgálat

Hipotézisek:

1. A szőlőműveléssel, bortermeléssel összefüggő tárgyi ismeretek mértékével arányosan javul a projekt megítélése.
2. A szőlőművelésben, kertészkedésben, mezőgazdasági tevékenységekben közvetlenül szerzett személyes élmények, tapasztalatok és tudás javítja a projekt megítélését, illetve fogékonyabbá tesz a környezettudatosságra, a természeti értékek megbecsülésére.
3. A családi érintettség, vagyis a szőlőművelés, kertészkedés, mezőgazdasági munka területén indirekt módon szerzett tapasztalatok szintén javítják a projekt megítélését.
4. A szőlő-és borkultúra jelenléte, jelentősége Szekszárdon az egyén szintjén közel sem annyira meghatározó, mint a köztudatban.
5. A természetet tisztelőik vizuálisan érzékenyebbek.
6. A vizuálisan érzékenyebbek számára fontosak a természeti értékek.
7. A természeti értékek tisztelete, a lakókörnyezet esztétikai állapota iránti érzékenység együtt jár a művészetek iránti nyitottsággal.
8. Az iskolában megszerzett művészeti ismeretek nemcsak az értékek, hanem a hiányosságok, az értékvesztés felismerésében is érzékenyebbé tesznek a környezetkultúra területén.

Hogy mérem a vizuális érzékenységet?

A felmérés tükrében azokat tartom inkább vizuálisan érzékenynek, akik:

- látják, hogy Szekszárd nem rendezett (rendezetlen) város
- akik szerint a köztéri alkotások nem minden esetben tesznek szebbé egy települést
- akiket zavar a rendtelenség a lakókörnyezetében
- akik Szekszárd építészeti arculatát nem tartják jellegzetesnek, karakteresnek
- akik szerint az egységesség az építészeti arculat előnyére válik

- akik gyakran éreznek késztetést, hogy fényképezzenek a telefonjukkal
- akik látnak szépséget a megművelt mezőgazdasági területben
- akiket zavarnak egyes épületek, köztéri alkotások
- akik számára az öltözködésben a divatnál fontosabb a stílus, a színek / anyagok összhangja
- akik szerint az öltözködés is a személyiség lenyomata
- akik nem vagy nem feltétlenül szeretik, ha egy tárgy vagy épület díszes
- akik szerint a használati tárgyakkal nem csak a funkciója, hanem a kinézete is fontos
- akik a díszkertet és az érintetlen természetet egyformán szépnek látják

Hogy mérem a művészetek iránti érdeklődést, affinitást?

Általánosságban a művészetek iránt azokat tartom nyitottabbnak:

- akiket a felsorolt művészeti területek közül több is érdekel
- akiket érdekel a jelenkori képzőművészet
- akik tanultak művészettörténetet
- akik utazások, kirándulások alkalmával meg szokták nézni a helyi múzeumokat, kiállításokat
- akik szerint a művészetnek nem feltétlenül élvezetet kell nyújtani
- akik szerint egy műalkotás megértésének több feltétele van
- akik olvasás útján mélyítik ismereteiket arról, ami tetszik nekik
- akik számára a műalkotás szépsége elválaszthatatlan annak tartalmától
- akiknek az életében a művészet bármely formája fontos szerepet játszik

Minden további megállapítás abból vezethető le, hogy az említett feltételek milyen mértékben valósulnak meg életkor, nemek, lakóhely, végzettség, illetve foglalkoztatás szerinti bontásban.

A minta általános jellemzése:

A megkeresésre 270 kitöltött kérdőív érkezett vissza. A mintában 62%-os a hölgyek aránya. A válaszadók 10%-a 2004-ben született, és 45 fő tartozik a 46–50-es korcsoportba.

A megkérdezettek közel 62%-a Szekszárdon született, 61%-a Szekszárdon él, 46%-a Szekszárdon töltötte a gyermekéveit.

A mintában magasan túlreprezentált a diplomások száma (47,6%), ebből kifolyólag magas a szellemi munkát és alacsony a betanított vagy szakmunkát végzők aránya. A női dominancia a magasan kvalifikáltknál még szembetűnőbb, leginkább humán területen.

A gazdasági aktivitást tekintve a mintába jelentős foglalkoztatott (60,6%) és kevés inaktív, eltartott került. Az aktív válaszadók között a humán szakterületen végzettek aránya a legmagasabb, 26%, őket a műszaki végzettségűek követik 21%-kal.

A kérdésekre adott válaszok megoszlása (gyakoriságok)

A felmérés alapján az látszik, hogy a helyi és a városhoz szorosan kötődő lakosság döntő többsége, 75%-a állítása szerint hallott már a körforgalmi projektről. A tájékozottság tekintetében ez egészen jó arány lenne, de a képet jelentős mértékben árnyalja, hogy a kezdeményező kilétéről csupán 26% rendelkezik helytálló ismeretekkel. Valamivel több mint 56% mást, inkább valamilyen civil szervezetet (23%), az önkormányzatot (20%) vagy szakmai szervezetet (13,4%) sejt a kezdeményezés hátterében. Viszonylag magas, közel 17% az aránya azoknak, akik egyáltalán nem tudják kihez kötni a projektet.

Jóval kevésbé differenciált a válaszok megoszlása abban a kérdésben, hogy kik művelik a körforgalmi szőlőt. Itt három jelentős csoportra oszlanak a válaszok. Összesen 14% adott helyes, vagy a valósághoz közel álló választ. Kicsivel többen (15%) vannak azok, akik nem tudták a választ és nem is kíváncsiak rá, míg a legtöbben (66%) szintén nem tudják, de szívesen megtudnák. Érdekes, hogy a fennmaradó helytelen válaszok, illetve tippek (5%) között is mindössze 4 válaszadó (1,5%) feltételezi csupán, hogy az ültetvényt helyi borászok művelik, holott az összes megkérdezett 83%-a szerint a körforgalmi ültetvény jó reklám nekik, és csak 17% gondolja azt, hogy nem, vagy nincs reklámértéke.

A megkérdezettek több mint felének, közel 52%-nak nagyon tetszik a körforgalmi ültetvény. Ennél érdekesebb és elgondolkodtatóbb adat, hogy a válaszadók közel harmadának (29%) tetszik ugyan a projekt, az ötfokozatú skálán mégis csak (4)-re értékelték, azaz vannak vele szemben fenntarásaik. A (3)-as tetszési indexet választók viszonya az ültetvényhez már egyértelműen közömbösnek tekinthető, az ő arányuk 14.5%. Itt kell megjegyezni, hogy bár a felmérés nem vizsgálta, feltételezhető, hogy a projekt megítélésben helyi vagy akár országos szintű pártpreferenciák is szerepet játszhatnak, amennyiben a válaszadó az önkormányzathoz kapcsolja a projektet.

Annak ellenére, hogy sokan valójában nem ismerik a projekt háttérét és szereplőit, szinte valamennyi válaszadó meg tudott jelölni legalább egy, de inkább több lehetséges választ is arra a kérdésre, hogy mi lehet a projekt célja. Ugyan a felsorolt fogalmak között vannak jelentésbeli átfedések, a legtöbb, 187 jelölést a városmarketing kapta. A második legvalószínűbbnek gondolt funkció 128 jelöléssel a dekorációs cél, míg 115-tel a turisztika futott be harmadiknak. Megnyugtató részeredmény, hogy mindössze 11 fő tartotta (igaz, nem kizárólagosan) lehetségesnek a termelési célt. Mindamelllett, hogy a projekt kétségtelenül alkalmas ezen célok szolgálatára is, nem ezekért létesült, így a rájuk leadott jelöléseket tévesnek kell tekinteni.

Azt, hogy a körforgalmi ültetvény mint a helyitermékboltot, illetve a helyi termékeket népszerűsítő kampány része mennyire volt hatékony, valamelyest jelzi, hogy a tudatformálási cél arányait tekintve kevesebb, 53 jelölést kapott a felmérésben, persze a jóval kézenfekvőbbnek ható válaszlehetőségekhez képest. Ez az érték ugyanakkor azért relatív, mert a kérdést 10 évvel a kampány után tettük fel, maga a bolt pedig, amihez közvetlenül kapcsolni lehetne, már bezárt. Hogy a fogyasztási szokásokra közvetlenül hatott-e a kampány, a felmérés tükrében nehéz egyértelmű választ adni, de erre enged következtetni, hogy 75%-ot tesz ki a vásárláskor helyi termékeket előnyben részesítő válaszadók aránya, és nagyjából ugyanennyien gondolják magukat e tekintetben tudatosabbnak, mint 10 évvel ezelőtt. Itt statisztikailag árnyalja az eredményt, hogy a 17%-ot kitevő 25 évesnél fiatalabb válaszadóknak nem lehet viszonyítási alapja, illetve, hogy a fogyasztási szokások több tényező együttes hatásaként változnak.

A felmérés fényében nem lehet azt állítani, hogy a borfogyasztás javítaná a körforgalmi ültetvény megítélését, hiszen jóval kevesebben isznak bort rendszeresen (28,6%), mint ahányan kedvelik a projektet. A lakosság borvidéki mivoltához képest magasnak tűnik a bort ritkán vagy soha nem fogyasztók több mint 71%-os összesített aránya. A meglepő eredményt erősíti, hogy a megkérdezettek több mint fele (56%) legfeljebb hatféle helyi bort kóstolt eddigi életében, de

ebből is csak 28% lépte túl a hármat. Ezek az adatok alátámasztják a következő, helyi szőlőfajták ismeretére vonatkozó kérdés válaszait. Itt három szőlőfajtát kellett megnevezni, amelyeket a válaszadó a szekszárdi borvidékre leginkább jellemzőnek tart. Az értelmetlen választ adókkal együtt több mint harmaduk (35,4%) nem tudott felsorolni hármat, közel 20% pedig egyet sem. Megítélésem szerint mindkettő érték nagyon magas, önmagában sokatmondó akkor is, ha a felmérést nem tekintjük reprezentatívnak. Akik viszont adtak választ a kérdésre, többnyire jó válaszokat adtak: a legtöbbször említett fajták tekinthetők valóban a leginkább jellemzőnek. Ez alól talán csak a kadarka képez kivételt, ami tényleges termőterületnagyság tekintetében azért jócskán elmarad a statisztika élén álló kékfrankostól. A köztudatban így is vezeti a rangsort 170 említéssel, amit 122-en első helyre írtak. A további 17 megnevezett fajta közül a kékfrankos 148, a merlot 73, a cabernet 63, a rizling 25, míg a zweigelt 11 alkalommal került a felsorolásba. A valóságban kékfrankosból van a legtöbb (kb. 700 ha), utána a merlot (kb. 300 ha), a zweigelt (kb. 230 ha), a cabernet franc és cabernet sauvignon (kb. 200–200 ha) következik. A kadarka csupán hatodik a kék szőlők között (kb. 80 ha), de még olaszrizlingből (kb. 120 ha) és chardonnayból (kb. 85 ha) is több van, vagyis az összes fajta között területarányosan csak a 8. helyen áll.⁵⁷

A 12. kérdéssel arra kerestem válaszokat, hogy a szűkebb és tágabb értelemben helyi lakosság melyik szekszárdi borászt vagy pincészetet gondolja legismertebbnek országos viszonylatban. Legfeljebb hármat lehetett megadni. A válaszadók 2 darab irreleváns mellett összesen 23 releváns márkanévet említettek meg, ami arra utal, hogy sok pincészetet, borászt ismernek, és nem tartanak helytelenül szekszárdinak vagy a szekszárdi borvidékhez tartozónak olyanokat, akik nem azok. A 23 névből 9-et említettek legalább 10 alkalommal. Összesen három pincészetet neveztek meg 100-nál többször, míg a negyedik helyen állót már csak 53-szor, vagyis a szubjektív ismertségi lista dobogósai egyértelműen kiemelkednek a mezőnyből. A felmérés tükrében a Bodri pincét vélik országosan a legismertebbnek. 159-en említették meg a nevét, és ebből 80-an első helyen. A Takler-pincét 129 esetben neveztek meg, ebből 61-szer elsőként. A harmadik leggyakrabban megnevezett termelő Mészáros Pál 129 említéssel, ebből 40-en őt is tartják a legismertebbnek.

(Arról, hogy ténylegesen melyik szekszárdi borász vagy pincészet a legismertebb országosan, nem áll rendelkezésemre hiteles adat, így nem is állapítható meg, hogy a válaszadók közül kik és hányan tippeltek helyesen.)

⁵⁷ <https://www.hnt.hu/borszolofajtak-teruleti-adatai-2022/> (2023.06.08.)

A 13., 14. és 15. kérdés azt vizsgálja, hogy a helyi lakosságnak van-e közvetlen vagy közvetett élménye, tapasztalata a szőlőművelésben. A legáltalánosabb megállapítás kiiktatja az időbeliségi feltételt, így elvileg mindenkit kimutat, aki valaha foglalkozott szőlővel. Eszerint a megkérdezettek közel fele, összesen 44%-a végzett már valamilyen szőlőmunkát. Ez kifejezetten magas arány, ha figyelembe vesszük, hogy a megkérdezettek több mint 60%-a biztosan városlakó. (A felmérés e tekintetben nem volt teljeskörű, ezért a pontos arány nem megállapítható.) Árnyalja a képet, hogy 31% csak alkalmszerűen végzett ilyen munkát, ami jelenthet akár évi egyetlen alkalmat is azok esetében, akik például csak szüreti munkálatokban vettek vagy vesznek részt. A szőlővel valaha vagy jelenleg is rendszeresen foglalkozók 13%-ot tesznek ki, érdemi tapasztalatuk a szőlőművelés mibenlétéről nyilván elsősorban nekik van, míg 151 válaszadónak (56%) egyáltalán nincs.

Hasonló arányokat képez le a szőlőt művelő családtagokra vonatkozó kérdés. Közel 40%-nak van ilyen családtagja, a többieknek nincs. Valamivel szorosabb értékeket mutatnak a szőlővel rendelkező és szőlővel nem rendelkező megkérdezettek. Közel 47%-nak van művelés alatt álló (35%) vagy már felhagyott művelésű (11%) szőleje. A szőlővel nem rendelkezők (53%) kevesebb mint harmada, az összes megkérdezettek 12%-a nyitott arra, hogy egyszer legyen majd saját ültetvénye, 41% (111 fő) azonban a későbbiekben sem szeretne. Összességében tehát elmondható, hogy bár a helyi lakosság döntő többsége nyilvánvalóan nem szőlőtermesztésből vagy borkészítésből él, viszonylag sokan rendelkeznek közvetlen tapasztalatokkal a szőlőtermesztés- és gondozás területén.

A kérdőív 16. pontjában tett megállapítással, miszerint a város legjellemzőbb kulturális hagyománya a szőlőművelés és bortermelés, a megkérdezettek 54%-a teljes mértékben egyetért. Valamivel több mint 34% szerint is jellemző, de ennek mértékét az ötös skálán csak négyesre értékelték, míg 10,4% szerint éppen annyira jellemző, mint amennyire nem. 2 válaszadó (0,7%) gondolja úgy, hogy az állítás inkább nem igaz, további 2 pedig úgy, hogy egyáltalán nem. Ezeket a válaszokat nem áll módomban értékelni, de önmagukban nem is szükséges, hiszen a kérdés megállapítása voltaképpen szubjektív. A válaszokat ennek megfelelően véleményként kell értelmezni, ami más, összetett megállapítások részeként válik, válhat relevánssá. Ugyanakkor rendkívül izgalmas lenne megtudni, hogy az állítással nem teljesen egyetértő 45% szerint mi az a kulturális hagyomány, ami a szőlő- és borkultúránál jellemzőbb Szekszárdra?

A 17. kérdésre adott válaszok ellenben nagyon fontosak önmagukban is, mert csupán ebből az egyből megállapító a vizuálisan érzékeny és nem érzékeny válaszadók belső aránya. Mindezt

vizuálisan érzékeny emberként arra alapozom, hogy Szekszárd – igazán bájos, szerethető részletei ellenére is – összességében kimondottan rendezetlen. (Hogy ki mit ért rendezettség vagy rendezetlenség alatt, kétségtelenül szubjektív, de az általános konklúzió szempontjából egyáltalán nem meghatározó.) A kérdező számára meglepő módon ezt a válaszadók is hasonlóképpen látják: mindössze 5,6% tartja a várost teljes mértékben rendezettnak. A szintén elégedett, de azért kevésbé elnézők aránya már 26%, míg a legtöbben (42,4%) az ötös skálán csak hármásra értékelték a város rendezettségét, tehát nem tekinthetők elégedettnek. 44 válaszadó (16,4%) már inkább rendezetlennek látja a várost, közel 10% pedig kifejezetten rendezetlennek. A felmérésnek már ez az egy részeredménye is arra enged következtetni, hogy a helyi lakosságnak vannak kielégítetlen igényei a város megjelenését illetően, tehát mindenképpen érdemes vele foglalkozni.

Közvetett formában ugyancsak a lakókörnyezet esztétikai állapotára vonatkozik a 19. kérdés, ami az előzőnél is szélsőségesebb részarányokat eredményezett. 203 főt, a megkérdezettek több mint háromnegyedét nagyon zavarja, ha a lakókörnyezetében mások nem tartanak rendet maguk körül. A leghatározottabb álláspontra helyezkedők kimagasló aránya nagy valószínűséggel azzal magyarázható, hogy a kérdésben körülírt probléma őket is közvetlenül érinti. A 4-es választ olyanok jelölhették be, akik szintén rendpártiak, de talán megértőbbek másokkal szemben, vagy az ingerküszöbük a rendezetlenség tekintetében alacsonyabb. A 4-es, illetve 5-ös választ adók együttes aránya így is meghaladja a 92%-ot, ami nagyon határozott lakossági igényeket jelez. A kérdés csupán az, ha ilyen sok rendpárti lakója van a városnak, akkor miért nincs a városban rend?

Jóval szofisztikáltabb, és nehezebben is értékelhető a 20. kérdés, amira arra vonatkozik, hogy a megkérdezettek jellegzetesnek, karakteresnek tartják-e a város építészeti arculatát. A kérdéssel természetesen nem a város karakterességét, jellegzetességét, esetleg annak ellenkezőjét kívántam bizonyítani. A válaszok a vizuális érzékenység megállapításában jelentenek támpontot, amennyiben a szubjektív értékítélet ténylegesen összefügg a vizuális érzékenységgel. Szekszárd építészeti arculata összességében, építészettörténeti, építészszakmai értelemben nem jellegzetes. Ha a válaszadó ezt látja, akkor vizuálisan érzékenyebbnek kell tekintenem azoknál, akik nem látják. A számszerű végeredmény gyakorlatilag tökéletesen kiegyenlített. A válaszadók közel fele (46%) elkerülte a határozott álláspontokat, vagyis nem látják a várost építészeti sem karakteresnek, sem jellegtelennek. Nagyjából ugyanannyian vannak a várost inkább karakteresnek vagy karakteresnek (28%), és a várost inkább nem vagy egyáltalán nem karakteresnek tartók (26%). Bár igazán precíz megállapítást nehéz volna tenni

ezekből az adatokból, az eredmény azt a feltételezést erősíti, hogy a lakosság vizuálisan kevésbé érzékeny annál, mint amit a projekt megítélése alapján feltételezni lehet, vagyis a személyes ítéletben meghatározóbb szerepet játszanak a pragmatikus, logikai úton körülírható szempontok.

A 21. kérdés az volt, előnyére válik-e egy városnak, ha az építészeti arculata egységes? Amikor ezt a kérdést beillesztettem a kérdőívbe, úgy gondolkodtam, hogy aki hozzám hasonlóan a vizuális jelenségekre érzékeny, nagyobb valószínűséggel fog igennel válaszolni, mint aki nem. Magam is érzem ugyanakkor, hogy a válasz korántsem ennyire magától értetődő, hiszen az egységesség önmagában nem feltétlenül érték. Ha például egy település építészeti karaktere egynemű, viszont az a karakter nem tájba illő, aránytalan, ízléstelen, egyszerűen rossz, akkor az egységesség nem minősül erénynek. Ha viszont az összképet eltérő karakterű, de jó arányú, ízléses, tájba illő stílusváltozatok alkotják, akkor a változatosság előnyére válhat. Mindezen belátások figyelembevételével a „nem tudom” válaszokat az igenekkel azonos értékűnek vettem, vagyis olyanoknak, ami vizuális érzékenységet feltételez, szemben a nemekkel, amelyekben az egységesség elutasítása vagy a változatosság előnyben részesítése fejeződik ki.

A számok tükrében a lakosság döntő többsége, több mint 70%-a az egységességet preferálja, ha városépítésről van szó. További 16% nem tudott vagy nem kívánt egyértelmű választ adni, míg 13,4 %, 36 fő inkább a változatosság híve. Ha a logikám helytálló, akkor az egységesség dilemmái miatt bizonytalanokat leszámítva is jóval többen érzékenyek vizuálisan az épített környezet stilisztikai összhatására, mint ahányan nem.

Rendszeresen fotózik a telefonjával? Így hangzott a 22. kérdés. A négyféle válaszlehetőség alapján egyértelműen elkülöníthető egymástól a válaszadók azon két csoportja, amelyik a mindennapok szintjén készletet érez a képrögzítésre, és amelyik nem. Figyelembe véve, hogy a telefonnal fényképezés szokása nem feltétlen következménye a vizuális érzékenységnek, illetve, hogy a telefont fényképezésre nem használók is lehetnek vizuálisan érzékenyek, az adatokat fenntartással kell kezelni. Ezzel együtt is nagyságrendi különbségek mutatkoznak: a válaszadók háromnegyede (74,7%) szívesen fotózik vagy fotózna a telefonjával, ha valami szépet vagy érdekest lát, vagyis feltételezhető, hogy vizuálisan érzékeny.

A 23. kérdésre adott válaszok nem annyira egy adottság, mint inkább az igény kimutatására alkalmasak. Ha valaki úgy ítéli meg, hogy a képekkel szemléltetett sajtóközlemény informatívabb és hatásosabb az írott szövegnél, az feltehetően maga is előnyben részesíti a vizuális tartalmakban gazdagabb felületeket. E tekintetben szinte teljesen egységesnek

bizonyultak a válaszadók: 97% szerint sokat számít, ha a televízióban, interneten közölt híreket képekkel illusztrálják. Ehhez képest a válaszadóknak közel harmada nem teljesen ért egyet azzal, hogy a gondolkodásuk befolyásolható képekkel. Egynegyedük (25,3%) már csak inkább egyetért, 5,9% pedig félig-meddig ért egyet a 24. pontban megfogalmazott állítással. A két kérdés egymásra vetítése alapján megállapítható, hogy a válaszadók döntő többsége tudatában van a vizuális impulzusok tudatformáló erejének.

A 25. kérdés az volt, hogy a válaszadó lát-e szépséget a megművelt mezőgazdasági területben. Mind közül talán ez a kérdés hozta a számomra legmeglepőbb eredményt. Abban sem voltam biztos, hogy az igenek többségbe fognak majd kerülni, de a 96,3%-os egyetértési ráta minden elképzelésemet messze felülmúlta. Bármennyire is ellentmondó ez az arány a gazdálkodási kompetenciákkal, a városkép értékelésével vagy akár a körforgalmi projekt megítélésével, mindenképpen olyan potenciált jelez, ami lehetőséget kínál a tudatformálásra. Önmagában is igazolja, hogy a körforgalmi projektnek volt értelme, és van létjogosultsága.

A 26. kérdésre olyan köztéri alkotásokat, épületeket lehetett megnevezni válaszul, amelyeknek a látványa a megkérdezettek számára zavaró. Nagyon tanulságos a példák összetétele, ami külön elemzést érdemelne. Ezzel kapcsolatban mindössze általános megállapításokat kívánok megfogalmazni arról, hogy a példák mennyire relevánsak és jellemzőek. Az egyes példáknál ugyanakkor lényegesebbnek mutatkozik, hogy a válaszadók 64%-a, közel kétharmaduk gondolja azt, hogy nincs, vagy nem tud megnevezni olyan objektumot a lakóhelyén, amely zavarná. Ez olyan magas érték, ami jelentősen árnyalja a vizuális érzékenység és ízlés meglétére vonatkozó statisztikai összképet. A nemmel válaszolók ugyanis vizuálisan kevésbé tekinthetők érzékenyek azoknál, akiket bizonyos épületek, köztéri alkotások valamennyire zavarnak.

Szöveges válaszból összesen 34 féle született, amelyek között 29 konkrét és 5 általános példa szerepel. A konkrét példák közül mindössze hármat említettek 10-nél több alkalommal: a Bezerédj utca elhanyagolt épületeit (ezt az utca megnevezése miatt konkrétan vettem), a Gemenc Szállót és az Úttörőházat. Valójában egyik sem rosszul megtervezett, sőt, a Bezerédj utca régi historizáló homlokzatai kimondottan értékesek, ám kétségtelenül minhárom példában közös az elhanyagoltság. Meglepő, hogy a 10-nél kevesebbszer, de többször említett épületek között is szerepelnek műemlékek, műemlék jellegű vagy jellegzetes, építészeti értékkel bíró, tehát minőségi épületek. Ilyen többek között az Augusz-ház, a Korzó Áruház vagy az egykori Pártház és környéke. 8 fő nevezte meg a 160 lakásos lakóépületet, az ún. 160-ast, ami több szempontból is elhibázott konstrukció, de elsősorban a városszövettől idegen léptékaránya és a kivitelezés minősége miatt.

A példák között viszonylag kevés, összesen 4 darab köztéri szobrot említettek meg név szerint: az 56-os és a Honfoglalási emlékművet, a Találka téri Oázis szökőkutat, illetve a Kálvária kilátót. Ezek részben valóban vitatható kvalitásúak, az Oázis szökőkút pedig egyértelműen dilettáns.

A 27. kérdés mindenkihez szó szerint testközelbe hozza a vizuális érzékenység elvont fogalmát. Azt próbáltam felmérni, hogy egy olyan mindennapos döntéshelyzetben, mint az öltözködés, más tényezőkhöz viszonyítva mekkora szerepet játszik a vizuális érzékenység. A felsorolt ruhaválasztásai szempontok közül a színek összhangja és a stílus előnyben részesítése feltételez több vizuális érzékenységet. Az anyagok összhangjában inkább a használattal összefüggő, tehát praktikus megfontolások érvényesülnek, míg az aktuális divat követése, figyelembevétele alapvetően személyes értékválasztások következménye. Az eredmény azt mutatja, hogy az öltözködésben a színek összhangja a leggyakrabban figyelembe vett szempont (69,5%), majd a stílus, amit a válaszadók 55%-a említett. Ez azt bizonyítja, hogy az emberek, amennyiben saját megjelenésükről van szó, kimondottan magas arányban törekednek a vizuális szempontok érvényesítésére. Egybevág a következtetéssel, hogy a megkérdezettek több mint háromnegyede (76,2%) igyekszik az öltözködésével reprezentálni a személyiségét (28. kérdés).

Elismerésre méltó eredményt hozott a 29. pont is. A megkérdezettek többsége, 57%-a nem feltétlenül szereti, ha egy tárgy vagy épület díszes. Függetlenül attól, hogy milyen megfontolásból jelölték be ezt a válaszlehetőséget, a kategorikus igen, illetve nem lehetőségek elkerülése azt feltételezi, hogy többféle eshetőséggel számoltak, vagyis el tudnak képzelni tárgyat és épületet, amelynek jól áll a díszítés, és olyat is, aminek nem. A sarkos álláspontra helyezkedők arányában jelentős a különbség: ötször többen preferálják a díszítettséget (36,1%), mint ahányan a dísztelenséget (6,7%).

A kidolgozottság és dizájn megítélésére vonatkozó válaszokkal kapcsolatban a 30. kérdés fényében érdemes megvonni a végső mérleget, mert ebből derül ki, hogy a válaszadók összességében mennyire tartják fontosnak a stílust. Irányadó adat, hogy alig több, mint a negyedük (27,1%) tartja csak teljes mértékben fontosnak, és nagyjából ennyien (23,4%) vannak azok is, akiknek a kérdés közömbös. A legtöbbnek (46,1%) azért általában számít a használati tárgyak külleme, de nem teljes mértékben, vagy nem minden esetben.

A III. kérdéscsoport utolsó, 31. pontja nem csak a vizuális érzékenységre vonatkozik, hanem a természet és az ember alkotta rend, az emberi teljesítmény közötti értékválasztásra, voltaképpen viszonyára. Önmagán is túlmutat, ezért nem könnyű eldönteni, hogy az érintetlen természet,

avagy a gondozott díszkert tekinthető-e nagyobb értéknek, esetleg mindkettő egyformán. A felmérésben részt vevők bő kétharmada (68%) szerint mindkettő egyforma értéket képvisel. 23,4% az érintetlen természetet, míg 8,6% a gondozott díszkertet tartja többre. Az eredményre talán hatással lehet a felmérés kontextusa is, illetve az, hogy a borvidéki kultúrtáj a város szűkebb környezetében nem érintetlen természettel kerül kontraszthatásba, hanem jellemzően felhagyott művelésű, rossz értelemben elvadult területekkel, invazív növények által dominált roncs erdőkkel.

A IV. kérdéscsoport első pontjával azt mértem, hogy az egyes művészeti ágak mennyire érdeklik a válaszadókat. Az eredmény önmagában is érdekes, mert következtetni lehet belőle a képzőművészet egyes ágak közötti rangjára, azon keresztül pedig a képzőművészet társadalmi megbecsültségére. A sorrend megállapításához súlyozott számértékeket rendeltem a válaszlehetőségekhez. Az (5)-ös tetszési indexre +4, a (4)-re +3, a (3)-ra +2, a (2)-re +1 pontot adtam. Az (1)-es válaszlehetőség az „egyáltalán nem érdekel” választ jelölte, ezért a jelölések számát negatív értéknek minősítettem. A pozitív összpontszámok alapján a zene a legnépszerűbb 893 ponttal, a második a film 818-cal, míg a harmadik holtversenyben az irodalom és az építészet 743–743 ponttal. A képzőművészet 667 pontja mindössze a negyedik helyre volt elég, a tánc 635 ponttal zárja a sort. Az érdektelenségi lista némi átrendeződést mutat, de az első és utolsó helyezett megegyezik. A legtöbb, 31 darab „egyáltalán nem érdekel” jelölést a tánc kapta. A képzőművészet -18 ponttal a negatív rangsor második helyére került, 8 jelöléssel (-10 pont) megelőzve az irodalmat. Az építészet csak 5, a film 4 válaszadót nem érdekel egyáltalán, a zene pedig mindössze 1-et. Összességben tehát kimondható, hogy a képzőművészet a közönségigények szempontjából csak a táncnál népszerűbb, Szekszárdon.

A 33. kérdésre adott válaszok alapján az látszik, hogy a válaszadók 65%-át érdekli a jelenkori (kortárs) képzőművészet. Az előző kérdés fényében ez ugyan nem irreális, de soknak tűnik ahhoz képest, hogy a 32. kérdésben szereplő „képzőművészet” meghatározás sokkal általánosabb, és így szélesebb körű a jelenkori művészetnél.

Még meglepőbb, hogy a megkérdezettek több mint háromnegyede (77,5%) valamilyen formában tanult művészettörténetet, legalább rajzóra keretében. Ez persze általános iskolai rajzórát is jelenhet, de valószínűbb, hogy a mintában a tudatos merítési kompenzáció ellenére is felülreprezentált a magasan kvalifikált humán értelmiség. A 35. kérdés hasonló arányokat tükröz: a megkérdezettek 67,5%-a, bő kétharmada fel szokta keresni a helyi múzeumokat, galériákat, amikor kirándulás, üdülés céljából utazik.

Jelentősen módosulnak az arányok, ha egy kérdés eldöntésében nem tanult viselkedésminták dominálnak, hanem a személyes értékválasztás. A 36. pontban 57,5% vélekedik úgy, hogy a művészetnek élvezetet kell nyújtania, míg 42,5% szerint, nem feltétlenül. Itt gyakorlatilag megfordultak az arányok a műélvezet kevésbé differenciált, kevésbé árnyalt formái javára, ami a lehetséges érzelmi reakciók spektrumának szűkülését jelenti.

Ugyancsak nagyon tanulságos, hogy a megkérdezettek szerint egy műalkotás megértésében a tanulás útján elsajátítható ismeretek vagy inkább a velünk született képességek a meghatározóbbak (37. kérdés). Noha a négy válaszlehetőség közül bármennyit meg lehetett jelölni, az eredmény látványosan aszimmetrikus. A művészeti tanulmányokat és az alkotó(k) ismeretét közel azonos arányban a válaszadók negyede (22,5–24%) megjelölte. Az intelligenciát ezzel szemben 70, míg a ráérzést 80% tartja meghatározónak. Összesített pontértékek szerint a tanulással, esetleg gyakorlással fejleszthető kompetenciák 45, a személyes adottságok 150 pontot értek el, vagyis a válaszadók a műalkotások megértésében több mint háromszor annyira tartják meghatározóbbnak a szubjektív, megfoghatatlan tényezőket.

Érdekes, hogy ennek ellenére a mintában szereplők kétharmada mégis jellemzően megpróbál többet megtudni azokról a művekről, amelyek elnyerik a tetszését. A 38. kérdés azt vizsgálja, hogy a megkérdezettek milyen gyakorisággal olvasnak utána egy-egy alkotásnak. 10% soha, 22,5% ritkán. Ők a primér benyomások alapján tájékozódnak. 25% általában, 30% gyakran, 12,5% pedig minden esetben lépéseket tesz annak érdekében, hogy az adott művel kapcsolatban bővítse az ismereteit.

Önnek fontos-e, hogy egy műalkotás szép legyen? 27,5% szerint mindenképpen fontos, hogy szép is legyen, 67,5% szerint csak akkor fontos, ha a tartalom ezt megkívánja, a válaszadók 5%-át pedig nem foglalkoztatja a művészet. Azért örülök ennek az 5%-nak, mert noha biztosra vehető, hogy vannak ilyen emberek, az ő véleményük még anonim felmérésekben is nagy eséllyel eltűnhet az igazodási kényszer miatt. A kimutatott jelenlétük tehát hitelesíti a kutatás eredményét. A bő kétharmadnyi feltételhez között válasz jelzi, hogy a válaszadók többsége a kérdés kapcsán többféle eshetőséggel is számolt, vagyis el tudja fogadni, hogy egy műalkotást az esztétikus („művészi”) megformáltság nem minden esetben és nem kizárólag tesz műalkotássá. A 39. kérdést a 29. és 36. kérdéssel összevetve ad igazán plasztikus képet.

Az utolsó, 40. kérdés nagyon egyszerű, de lényegi: az ön életében fontos szerepet játszik-e a művészet valamely formája? 72,5% válaszolt igennel, 27,5% nemmel. Ez egy összesített eredménynek is felfogható, ami jelzi, hogy a helyi lakosság milyen arányban szólítható meg és

befolyásolható nonverbális vagy elvont üzenetekkel. Az erre – feltételezhetően – kevésbé nyitottak 27,5%-os aránya számottevő, de a 72,5%-os többségnek adott a lehetősége arra, hogy magasabb nivójú kulturális igényeinek érvényt szerezzen.

A kérdéscsoportok differenciált összevetése

A felmérés egyes adatainak, adatszoportjainak egymásra vetítéséből sokféle összefüggés kiolvasható. Ezek közül az alábbiakban kizárólag a kutatás hipotéziseivel összefüggő megállapításaimat kívánom röviden összefoglalni.

Az elemzés során kérdéscsoportonként kódoltuk a válaszlehetőségeket, így vált lehetővé, hogy minden egyes válaszadóhoz objektíven összemérhető pontértékeket rendelhessünk a vizsgált területek szerint. E módszer segítségével vettem össze a körforgalmi projekt megítélését, a válaszadók borkultúrával kapcsolatos kompetenciáit, a válaszadók vizuális érzékenységet, illetve a művészetek iránti nyitottságot jelölő értékeket. A hipotézis az volt, hogy a körforgalom megítélése a három említett területtel párhuzamosan mozog.

A projekt tetszési indexét közvetlenül, ötfokozatú skálán mértük.

A II. kérdéscsoport alapján alkottuk meg a „borkultúrával kapcsolatos kompetencia” összesített értékeit. A 270 érvényes esetszám 1 és 16 pont között szóródik. Súlyozott átlaguk: 7,9. Négy kategóriába soroltuk az értékeket: 1-alacsony; 2-átlag alatti; 3-átlag feletti; 4-magas.

A III. kérdéscsoport elemeinek segítségével határoztuk meg a „vizuális érzékenység” mutatóit. 272 érvényes válasz, 7–26-ig terjedő szóródás, súlyozott átlag: 18,6. Szintén négy kategóriát alkottunk.

A IV. kérdéscsoport adja a „művészetek iránti nyitottság” pontértékeit. Itt a 270-es mintát három csoportra bontottuk:

1-gyenge (4–7 pont, 81 eset);

2-közepes (8–9 pont, 101 eset);

3-erős (10–13 pont, 88 eset).

A négy eltérő adathalmaz különböző kombinációjú egyesítésével jöttek létre azok az ábrák, amelyek vizuálisan megjelenítik az egyes területek összefüggéseit. A művészetek iránti

nyitottság és a másik három terület között semmilyen kapcsolat nem mutatkozott, így az csupán a személyes adatokkal összevetve maradt elemezhető, így a kutatás tárgya szempontjából indifferenssé vált. Az elemzésnek ebből a részéből csupán azt az kimutatást emeltem be a disszertációba, amelyik a nemek megoszlását szemlélteti a művészetek iránti nyitottság és a vizuális érzékenység kétdimenziós terében (3. melléklet). A végső, leginkább informatív ábraváltozat a szőlőültetvény megítélését szemlélteti a borkultúrával kapcsolatos kompetencia és a vizuális érzékenység kétdimenziós terében (2. melléklet). Az eseteket jelző gömbök színe a projekt tetszési indexeit jelölik ekképpen: zöld: nagyon tetszik, sárgászöld: tetszik, sárga: közepesen tetszik, narancssárga: kevéssé tetszik, vörös: egyáltalán nem tesz. Az ábrán a következő látszik:

- A két dimenzió (vizuális érzékenység és borkultúrával kapcsolatos kompetenciák) együtt mozog.
- A kevéssé érzékenyek és kevéssé kompetensek körében jelentkezik a nemtetszés (egyáltalán nem tetszik).
- „Kevéssé tetszik” értékelést (narancs) csak az átlagos jellemzőkkel bíró válaszadók adtak (a narancs bogyók közepén sűrűsödnek).
- Az átlagos jellemzőkkel bíró válaszadók többsége számára „nagyon tetszik” a projekt, sok a nagy sötétzöld gömb – a projekt megítélése pozitív.

Konklúzió

A tanulságokat összegezve megállapítható, hogy a magasabb vizuális érzékenységgel bíró válaszadók jellemzően szélesebb ismeretekkel rendelkeznek a szőlő- és borkultúra területén. Nyilván nem azért, mert ezek egymás feltételei, hanem mert mindkettőnek lehet olyan előfeltétele (akár több is), ami a másikéval közös (pl. intelligencia, iskolai végzettség). A vizuálisan kevésbé érzékenyek, illetve a szőlő- és borkultúrában kevésbé járatos válaszadók körében valamivel magasabb azoknak az aránya, akiknek egyáltalán nem nyerte el a tetszését a körforgalmi ültetvény, de az eltérés csekély. A szintén kritikus, de kevésbé szigorú válaszadók a tér középső részén sűrűsödnek. Ebben a tartományban szerepel a „nagyon tetszik” választ adók döntő hányada is, vagyis a projekt megítélését érdemben nem befolyásolja sem a vizuális érzékenység, sem a szőlő- és borkultúrával kapcsolatos kompetenciák.

Kíváncsivá tett, hogy ha e tényezők nem, akkor vajon az iskolai végzettség játszhat-e szerepet a projekt megítélésében. Vagy ha közvetlenül nem, esetleg a vizuális érzékenység fejlesztésén keresztül, közvetett módon játszhat-e? Mindkét lehetőséget megvizsgáltam.

A körforgalmi projekt megítélését úgy vettem össze az iskolai végzettséggel, hogy iskolázottsági kategóriák szerint megalkottam a projekt tetszési indexét a súlyozott pontértékek és a százalékos esetszám szorzatából. Az „egyáltalán nem tetszik” válasza -1, a „kevésbé tetszik” válasza 1, a „közepesen tetszik” válasza 2, a „tetszik” válasza 3, a „nagyon tetszik” válasza 4 pontot adtam. Az összesített pontszámok (a tetszési indexek) 337,9 és 365 között, rendkívül szűk tartományon belül szóródtak. E leheletnyi különbségeknek azért sem célszerű jelentőséget tulajdonítani, mert a válaszadók saját iskolázottsági kategóriájukon belül – életkortól függően – hátrébb és előrébb is tarthatnak a tanulmányaikban. A lényeg tehát, hogy az iskolai végzettség semmilyen mértékben nincs hatással a körforgalmi ültetvény megítélésére.

És mi a helyzet a vizuális érzékenységgel? Lehet összefüggés a tanult ismeretek bővülése, vagy legalábbis az oktatási intézményekben töltött idő és a vizuális érzékenység között? Nos, az eredmény tükrében igen. A méréshez végzettségi kategóriák szerint összesítettem az egyes válaszadók vizuális érzékenységét jelölő pontértéket. A 4 kategória átlagát a válaszadók vizuális érzékenységi indexének (1–4) és a százalékos kifejezett esetszámok szorzatából képeztem. Hogy az alacsony kategóriába tartozók pusztán az esetszámaik növekedése révén ne javítsák fel (ne torzítsák) az átlagot, -1 pontot kaptak, az átlag alattiak 1-et, az átlag felettiak 2-öt, a magas kategóriába tartozók pedig 3-at. A végzettségi kategóriák összpontszámait a következőképpen alakultak:

| | |
|-------------------------------|------------|
| 8 általános: | 90,4 pont |
| érettségi: | 129,3 pont |
| főiskolai / egyetemi diploma: | 144,5 pont |
| doktori fokozat: | 109,2 pont |

Vagyis a középiskolai, majd a főiskolai/egyetemi tanulmányok elvégzése is pozitív hatással lehet a vizuális érzékenység alakulására. A posztgraduális képzés viszont, a számok tanúsága szerint már nem. Itt vélhetően nem arról van szó, hogy a doktori kutatással töltött idő alatt visszafejlődés következne be, sokkal inkább, hogy a kategóriába tartozók eleve alacsonyabb natív értékekkel léptek be az iskolarendszerbe. Joggal feltételezhetnénk, hogy ez a következtetés nem kellőképpen megalapozott egy mindössze 11 fős minta alapján. A részletek

ugyanakkor megerősíteni látszanak az eredményt: a 11 doktori fokozattal rendelkező válaszadó közül 5-nek alacsony a vizuális érzékenysége, és mindössze kettőnek magas.

Összegzés

2020-ban, a komplex vizsga után döntött el véglegesen, hogy a disszertációm akkor még csak tágabban értelmezett témája a 6-os számú főút egyik Tolna vármegyei körforgalmában megvalósított kertészeti projekt lesz, amelyben immár 12. éve magam is aktívan részt veszek. Amikor első lépésben elkezdtem kidolgozni a tartalomjegyzéket, még úgy gondoltam, hogy a hazai kortárs képzőművészet általános társadalmi beágyazottságáról, megítéléséről fogok írni a projekt tanulságainak fényében. Voltaképpen az a kérdés foglalkoztatott elsősorban – saját alkotótevékenységemmel összefüggésben is – hogy miben ragadható meg a kortárs képzőművészet társadalmi haszna, illetve, hogy van-e egyáltalán olyan. Kíváncsivá tett, hogy a műgyűjtőket, a galériák korlátozott számosságú közönségét és az őket kiszolgáló intézményrendszert leszámítva kikre gyakorolhatnak a közéletre, közízlésre visszahatóan is érdemi hatást a kortárs képzőművészeti megnyilvánulások. Be tudnak-e kapcsolódni a művészek a többségi társadalmat érintő és érdeklő diskurzusokba, esetleg képesek-e alakítani azt? Tudják-e műveikkel az emberek gondolkodását, ízlését bármilyen irányban befolyásolni?

Az egyes fejezetek kidolgozásához végzett kutatás némi irányváltást eredményezett, amitől idővel jelentős mértékben módosult a disszertáció fókusza. Attól a pillanattól fogva, hogy az ültetvényt, a részletes bemutatás elkészítése során kerként kezdtem el értelmezni, teljesen új lehetőségek nyíltak a projekt leírásában és értékelésében. Másfelől feloldódott bennem az a kényszerképzet, hogy a projekt jelentőségét pusztán művészettörténeti és művészetelméleti összefüggések kimutatásával próbáljam igazolni. Az új nézőpontból már nem az a kérdés vetődött fel, hogy milyen művészetkritikai érvekkel támasztható alá a körforgalmi szülő műalkotás jellege, vagy hogy hol van a helye a képzőművészeti műfajok rendszertanában. Sokkal inkább az, hogy az emberek mit és miért tekintenek ma kiemelkedő teljesítménynek. Érzékelik-e a teljesítményt olyan produktumokban, amelyeknek az értéke, hasznossága objektíven nem meghatározható? Munkának tekintik-e az alkotást?

A körforgalmi ültetvény annyiban tekinthető „műnek”, hogy köznapi értelemben nem „természetes” szükségletek hívták életre, hanem a fogyasztási igényeken túlmutató, vagy még inkább azt megelőző érzelmi és intellektuális megfontolások. Hogy mennyire nem racionális,

azt bizonyítja, hogy a projekt magas fenntartási költsége és nagy munkaigénye ellenére sem termel profitot. A vállalkozást az a vonása is az öncélú, vagy legalábbis irracionális művészi alkotótevékenységhez teszi hasonlatossá, hogy a fenntartási munkálatokat végző személy ugyanaz, aki a vele járó kiadásokat fedezi. Mindeközben a körforgalom területén zajló munka valamennyi mozzanatát az észszerűségen alapuló mezőgazdasági előírások határozzák meg. A termelési cél természetesen csak formálisan érvényesül, hiszen a borszőlő ezen a helyen dísznövénynek minősül, az ültetvény pedig kertnek. Mégpedig közösségi kertnek, hiszen a körforgalom közterület. E felismerés vezetett arra, hogy a haszonnövényeket termő közösségi kertek különböző változatait vizsgáljam a történetiség szemszögéből. Így kerültek a disszertáció hatósugarába a válságkertek, háborús és győzelmi kertek, iskolakertek, valamint az áttételesen ezekkel rokon vadsparkok, városi rekreációs kertek és temetők.

A projekt leírása és formai elemzése kapcsán kirajzolódtak azok az általános tulajdonságok, amelyek az ültetvényre és a képzőművészeti megnyilvánulásoknak egy jól körülhatárolható csoportjára egyaránt érvényesek. A hasonlóság bizonyos mértékig a hétköznapi szőlők tekintetében is fennáll, hiszen azok ugyanúgy jellegzetes tagolású és ritmusú, minden kétséget kizáróan esztétikai minőséget képviselnek. Ezért gondoltam úgy, hogy a tisztánlátás érdekében érdemes áttekinteni a helyi szőlő- és borkultúra történetének azon mozzanatait, amelyek hatással voltak a szekszárdi kultúrtáj kialakulására. Borászati és helytörténeti tanulmányokból szűrtem ki a téma szempontjából releváns összefüggéseket. A tájképi minőség evolúciója a 18–19. század tájképén érte el csúcspontját. A 20. századig többé-kevésbé organikus fejlődés aztán több alkalommal is megszakadt, és különösen a II. világháborút követő gazdasági és politikai átrendeződés eredményeként szenvedett el – a magyarországi környezetkultúra teljes vertikumával együtt – súlyos, nehezen helyrehozható károkat. Fontos megjegyezni, hogy az esztétikai állapotváltozás fejlődési szakaszai nem esnek egybe azon területek fejlődési szakaszaival, amelyek például a termelékenység, a jövedelmezőség vagy az általános életminőség alakulását jellemzik. Annak ellenére például, hogy a 19. század derekán nagyságrendekkel többen éltek szőlőből és borból, mint ma, az akkori gazdáknak ez a tevékenység közel sem biztosított olyan életszínvonalat, mint a ma borászkodásból élő kevesek számára.

A körforgalmi ültetvény hagyományos művelési módja, vagyis a szűk tő-, illetve sortávolság, a kopaszmetszés, a karós támasz autentikus, egyes elemiben archaikus termelési formákat idéz meg. A gyepesített sorköz erózióvédelmi szempontból ma is praktikus lenne azokon a meredek domboldalakon, amelyek művelésével gazdaságossági megfontolásból már réges-régen

felhagytak. Az ültetvény ilyen értelemben a múltnak állít emléket. Keserves munka lehetett egykor megélni a kicsiny, nehezen művelhető ültetvényekből, pusztán emberi és állati erőre támaszkodva. Mégis ez a tiszteletre méltó fizikai és mentális teljesítmény, valamint a természet megfigyelésével szerzett tapasztalatok összessége lehet a helyi identitás alapja.

El nem ítélni talán senki sem adná fel jelenlegi életkörülményeit, hogy egy ilyen kimerítő, de tiszta és ténylegesen fenntartható életformát kövessen. Pedig mi, a biodiverzitás és klímaváltozás kérdései felett aggódva éppen ezt várnánk el a természettel máig szorosabb kapcsolatban álló, de a saját fogalmaink szerint alacsonyabb életszínvonalon élő társadalmakkal szemben. Szeretnénk, ha nem termelnék ki a megmaradt, összefüggő erdősegeket, ha nem halásznák túl a tengereket, ha nem változtatnának élőhelyeket holdbéli tájjá értékes ásványkincsekért. A kulcs a természet kárára gyakorolt jogaink korlátozásában rejlik, és egy új, kiegyenlített viszonyrend kialakításában, ahogy erre Michel Serres *A természeti szerződés* című írásában javaslatot tesz.⁵⁸

Már az európai és amerikai nagyvárosok 19. századi kiépülésekor megfogalmazódtak elképzelések az ember és természet közötti harmonikus kapcsolat helyreállítására és fenntartására alkalmas településformákról. A városi és a vidéki élet keresztmetszetébe a kertkapcsolattal rendelkező lakóház, illetve az ilyen épületek alkotta külvárosok és kertvárosok kerültek, ami a legtöbb nagyvárosi léttel összefüggő mentális, szociális probléma enyhítésre alkalmas. A disszertáció egyik fejezetében azzal a céllal írtam ezen alternatív településformák kialakulásáról, hogy tanulságain keresztül kiszélesítsem a körforgalmi ültetvény interpretációs lehetőségeit.

Annak ellenére, hogy a disszertáció megírása során a teoretikus értelmezési mező kiterjesztésére törekedtem, a körforgalmi projekttel összefüggő megállapításaim alapját az ott végzett fizikai munka, a dokumentálás, illetve a lakossági felmérés útján szerzett empirikus tapasztalatok adják. Az írásműben ezáltal a képzőművészeti alkotótevékenység természetével rokon (általam meg nem tagadható) pragmatikus felfogás óhatatlanul teret nyer. A mögötte álló érdemi teljesítmény magában a létesítményben ölt testet, amelyben a saját szerepem talán csak lélektanilag számottevő. Reményeim szerint a disszertáció megírásával olyan értéktöbbletet tudtam hozzátenni, amely ebben a formájában kizárólag a saját perspektívámból volt lehetséges.

⁵⁸ Serres [2021] 38.

IRODALOMJEGYZÉK

Beardsley, John [2006] *Earthworks and beyond*, New York, Abbeville Press Publishers.

Dr. Diófási Lajos [2000] *A szekszárdi borvidék természeti környezete* in *Szekszárdi borok könyve*, szerk. Dr. N. Horváth Béla, Szekszárd Megyei Jogú Város Önkormányzatának Mezőgazdasági Bizottsága.

Fuksz Márta [2019] *Fejezetek a szekszárdi borvidék legújabb kori történetéből I.: szervezeti és jogszabályi háttér: hegyközségek és eredetvédelem*, in *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve*, szerk. Gaál Zsuzsanna - K. Németh András, 41. kötet, Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.

Han, Byung-Chul [2022] *A Föld dicsérete*, Budapest, Typotex, Zilahi Anna fordítása.

Kastner, Jeffrey – Wallis, Brian [2003] *Land and environmental art*, London, Phaidon Press Limited.

Kopeczky Róna [2008] *Agnes Denes*, kiállítási katalógus, Budapest, Ludwig Múzeum.

McKay, George [2011] *Radical gardening*, London, Frances Lincoln Limited.

Nádas Péter [2004] *Saját halál*, Pécs, Jelenkor Kiadó.

Nádaskuti Márta [1980] *A Szekszárdi borvidék szőlőtermesztésének történeti fejlődése, jelenlegi helyzete és fejlesztés lehetőségei*, szakdolgozat, Kertészeti Egyetem Termesztési Kar, Budapest.

Ormos Imre [1967] *A kerttervezés története és gyakorlata*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

Orosz Márton PhD [2014] *Alan Sonfist, Időtájkép: a land art születése*, kiállítási katalógus, Budapest, Szépművészeti Múzeum.

Radnóti Sándor [2022] *A táj keletkezéstörténetei*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

Dr. Rakonczás Nándor [2014] *Szőlőtermesztés*, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Rosenblum, Robert, szerk. Field, C. [2004] *Nature: The end of art, Environmental landscapes by Alan Sonfist*, Florence, Italy, Gli Ori.

Serres, Michel [2021] *A természeti szerződés*, Budapest, Kijárat Kiadó, Seregi Tamás fordítása.

Tóth Bence Károly [2018] *A szekszárdi szőlő- és bortermelés gazdasági hatásai*, szakdolgozat,
PTE Közgazdaságtudományi Kar.

Dr. Töttös Gábor [1987] *A szekszárdi szőlő és bor*, Szekszárdi Nyomda.

INTERNETES FORRÁSOK

- <https://www.hnt.hu/borszofajtak-teruleti-adatai-2022/> (2023.06.08.)
- <https://urbanrambles.org/walks/uk/england/east-of-england/letchworth-garden-city-184> (2023.03.26.)
- <https://www.gardencitiesinstitute.com/think-piece/food-economy-and-garden-city-legacy-letchworth-garden-city-in-our-present-day-0> (2023.03.26.)
- http://www.gombosszeg.hu/files/nadas_peter_1.pdf (2023.06.10.)
- <http://www.gardencitycollection.com/themes/1905-cheap-cottages-exhibition> (2023.04.13.)
- <http://www.gardencitycollection.com/object-lbm1515-2> (2023.04.13.)
- <https://archive.org/details/dli.granth.99917/mode/2up> (2023.04.13.)
- <https://v1203.wordpress.com/2011/02/18/the-150-cottage/> (2023.04.13.)
- <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.1201/9781003173434-178/passing-bye-laws-1905-letchworth-cheap-cottages-exhibition-coste-sadoux-carroll> (2023.04.13.)
- <https://hnt.hu/wp-content/uploads/2015/07/Szeksz%C3%A1rldi-borvid%C3%A9k-rendtart%C3%A1sa.pdf> (2023.06.07)
- <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/298.html> (2023.06.05.)
- <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/396.html> (2023.06.05.)
- <https://museums.eu/article/details/121590/natures-classroom-the-school-garden-yesterday-today-and-tomorrow> (2023.02.15.)
- <http://www.iskolakertprogram.hu/az-iskolakert-tortenete/> (2023.02.15.)
- <https://bkthisandthat.org.uk/brief-history-of-allotments-in-england/> (2023.02.15.)
- <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/> (2023.02.26.)
- <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/wartimegardens> (2023.02.26.)
- <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/schoolgardens> (2023.02.26.)
- <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/vacantlot> (2023.02.26.)
- <https://communityofgardens.si.edu/exhibits/show/historycommunitygardens/thriftgardens> (2023.02.26.)
- <https://wekerletelep.hu/wekerletelep-tortenete/> (2023.02.15.)

MELLÉKLET

1. melléklet

Kérdőív

A felmérés Fejős Miklós, a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar doktoranduszának kutatását szolgálja. Disszertációjának tárgya a 10 éve létesített szekszárdi körforgalmi szőlőültetvény, azon keresztül a vizuális kultúra ízlés-, illetve tudatformáló hatásának elemzése. Az Ön által adott válaszok feldolgozása név nélkül történik, kereskedelmi célokat nem szolgál. Köszönjük, hogy a kérdőív kitöltésével segíti a kutatást!

Az I. kérdéscsoport célja felmérni, hogy a megkérdezettek mennyit tudnak a körforgalmi szőlőültetvény létrehozásáról, illetve hogyan értékelik azt.

1. Hallott már arról a projektről, amelynek keretében szőlőültetvényt hoztak létre a város északi határában található körforgalom területén?

igen

nem

2. Mit gondol, ki vagy kik kezdeményezték körforgalmi szőlőültetvény telepítését?

önkormányzat

civil szervezet

szakmai szervezet

magánszemély(ek)

nem tudom

3. Tudja-e, ki vagy kik művelik az ültetvényt?

igen, és pedig:

nem, de szívesen megtudnám

nem, de nem is érdekel

4. Mennyire tetszik Önnek a körforgalmi ültetvény? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem tetszik, 5=nagyon tetszik!

1-2-3-4-5

5. Ön szerint milyen céllal hozták létre az ültetvényt? Jelöljön be minden választ, amelyet lehetségesnek tart.

termelési céllal

dekorációs céllal

városmarketing céllal

turisztikai céllal

tudatformálási céllal

nem tudja

6. Ön vásárláskor előnyben részesíti a helyi termelők, helyben előállított termékeit? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem, 5=minden esetben!

1-2-3-4-5

7. Többször vásárol helyi vagy hazai termékeket, mint 10 évvel ezelőtt?

igen

nem

8. Ön szerint a körforgalmi ültetvény jó reklám a helyi borászoknak vagy a városnak?

igen

nem

nincs reklámértéke

A II. kérdéscsoport a megkérdezettek szőlőműveléssel, bortermeléssel összefüggő tárgyi ismereteit, borfogyasztási szokásait vizsgálja.

9. Milyen gyakran fogyaszt bort?

soha

ritkán

rendszeresen

10. Megközelítőleg hány helyi termelő, pincészet borait kóstolta már valaha?

1-3

4-6

7-10

10-nél többet

11. Ön szerint melyek a szekszárdi borvidékre leginkább jellemző szőlőfajták? Adjon meg legfeljebb hármat!

i).....

ii).....

iii).....

12. Ön szerint melyik szekszárdi borász / pincészet a legismertebb országos viszonylatban? Többet is megnevezhet, de legfeljebb hármat.

.....

13. Ön foglalkozik, foglalkozott valaha szőlőműveléssel?

igen, de csak alkalmyszerűen

rendszeresen.

egyáltalán nem.

14. A családjában foglalkozik valaki szőlőműveléssel?

igen

nem

15. Van szőlőjük (zártkerti vagy egyéb kiskertjük)?

igen, és műveljük

igen, de már nem műveljük

nem, és nem is szeretnék

nem, de szeretnék

16. Mennyire tartja igaznak, hogy Szekszárdnak a szőlőművelés és bortermelés a legjellemzőbb kulturális hagyománya? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem igaz, 5=teljesen igaz!

1-2-3-4-5

A III. kérdéscsoport annak megállapításra tesz kísérletet, hogy a megkérdezettek mennyire érzékenyek vizuálisan, vizuális érzékenységük összefüggésben áll-e választott szakmájukkal, végzettségükkel, esetleg független attól.

17. Ön Szekszárdot mennyire látja rendezett városnak? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem látom rendezettnak, 5=nagyon rendezettnak látom!

1-2-3-4-5

18. Ön szerint szebbé tesznek egy települést a köztéri szobrok?

igen

nem

nem minden esetben

19. Mennyire zavarja Önt, ha a lakókörnyezetében mások nem tartanak rendet maguk körül? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem, 5=nagyon!

1-2-3-4-5

20. Jellegzetesnek, karakteresnek tartja ön Szekszárd építészeti arculatát? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem, 5=nagyon!

1-2-3-4-5

21. Ön szerint előnyére válik egy városnak, ha az építészeti arculata egységes?

igen

nem

nem tudom

22. Rendszeresen fotózik a telefonjával?

igen

nem

szívesen fotóznék vele, de a készülékem nem alkalmas rá

a készülékem nem alkalmas rá, de amúgy sem használnám fotózásra

23. Önt szerint sokat számít, hogy a hírek mellett (televízióban, interneten) képeket is mutatnak?

igen

nem

24. Ön szerint mennyire lehet képekkel befolyásolni az emberek gondolkodását? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem, 5=nagyon!

1-2-3-4-5

25. Ön lát szépséget a megművelt mezőgazdasági területben?

igen

nem

26. Van a lakóhelyén olyan köztéri alkotás vagy épület, amelynek látványa zavarja Önt?

igen, és pedig

nem

27. Az öltözködésben mire szokott figyelni az alábbi szempontok közül? Több választ is megjelölhet.

színek összhangja

anyagok összhangja

stílus

divat

egyikre sem

28. Törekszik arra, hogy az öltözködése kifejezze a személyiségét?

igen

nem

29. Ön szereti, ha egy tárgy vagy épület díszes?

igen

nem

nem feltétlenül

30. Ön szerint a használhatóságától függetlenül mennyire fontos egy használati tárgy külleme, kinézete? Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem, 5=nagyon!

1-2-3-4-5

31. Mit tekint nagyobb értéknek: a gondozott díszkertet vagy az érintetlen természetet?

gondozott díszkertet

érintetlen természetet

mindkettőt egyformán

Az utolsó, IV. kérdés csoport tárgya a művészetek, művészettörténet, valamint a kortárs művészet iránti érdeklődés, nyitottság mértéke. A kérdező itt elsősorban arra kíváncsi, hogy a vizuális művészeti jelenségek iránti nyitottság, közömböség vagy elutasítottság hatással van-e a körforgalmi projekt megítélésére.

32. Jelölje be, hogy az alábbi művészeti területek mennyire érdeklik Önt! Kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahol 1=egyáltalán nem, 5=nagyon!

képzőművészet 1-2-3-4-5

építészet 1-2-3-4-5

tánc 1-2-3-4-5

zene 1-2-3-4-5

irodalom 1-2-3-4-5

film 1-2-3-4-5

egyik sem érdekel

33. Érdekli a jelenkori (kortárs) képzőművészet?

igen

nem

34. Tanult Ön valaha művészettörténetet rajzóra keretében vagy önálló tantárgyként?

igen

nem

35. Ha kirándulás, üdülés céljából utazik, általában fel szokta keresni a helyi múzeumokat, kiállításokat?

igen

nem

36. Ön szerint a művészetnek élvezetet kell nyújtania?

igen

nem feltétlenül

37. Ön szerint mi szükséges egy műalkotás megértéséhez? Többet is megjelölhet.

művészeti tanulmányok

az alkotó(k) ismerete

ráérzés

intelligencia

38. Ha tetszik Önnek egy alkotás (film, zene, kép stb.), utána szokott olvasni?

soha

ritkán

általában

gyakran

mindig

39. Önnek fontos, hogy egy műalkotás szép legyen?

csak akkor fontos, ha a tartalma ezt megkívánja

mindenképpen fontos, hogy szép is legyen

nem foglalkoztat a művészet

40. Az Ön életében fontos szerepet játszik a művészet valamely formája?

igen

nem

Adatfelvétel

Melyik évben született?

.....

Az Ön neme:

férfi

nő

Az Ön születési helye:

.....

Az Ön lakhelye:

Szekszárd

nem Szekszárd, de Tolna megye

egyéb

Melyik településen nőtt fel? (1-13.év)

Szekszárdon

nem Szekszárdon

13 éves koromig több helyen is éltem

Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

nem végeztem el a 8 általánost

8 általános

érettségi

főiskolai/egyetemi diploma

doktori fokozat

Jelenleg mivel foglalkozik?

tanulok

dolgozom

állást keresek

nyugdíjas vagyok

egyéb

Az Ön tanult foglalkozása melyik szakterülethez sorolható?

még nem szereztem végzettséget

műszaki

mezőgazdasági

gazdasági

humán

egyéb

Jelenleg milyen munkát végez? Többet is megjelölhet.

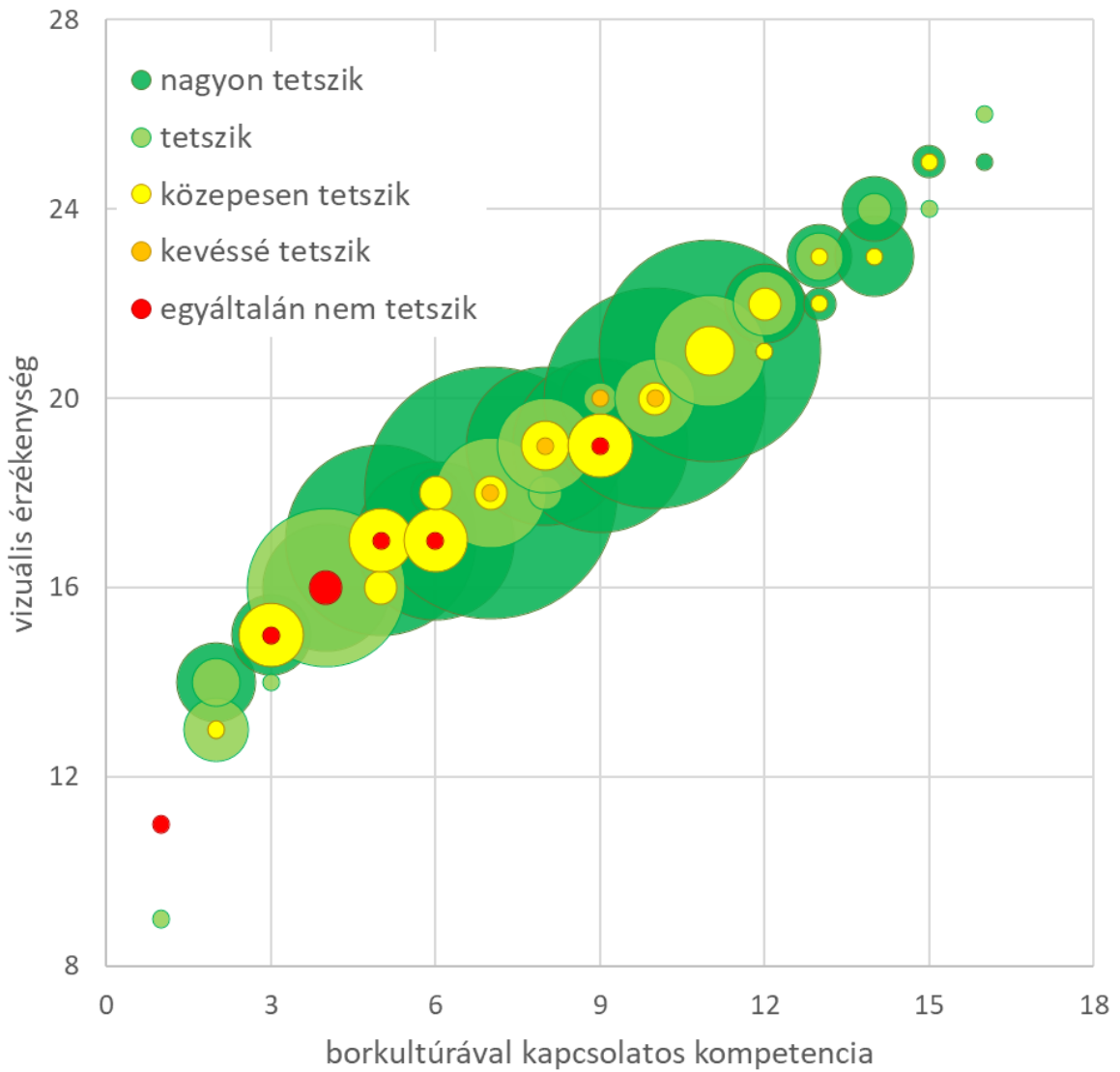
betanított/fizikai munkát végzek

szakmunkát végzek

szellemi munkát végzek

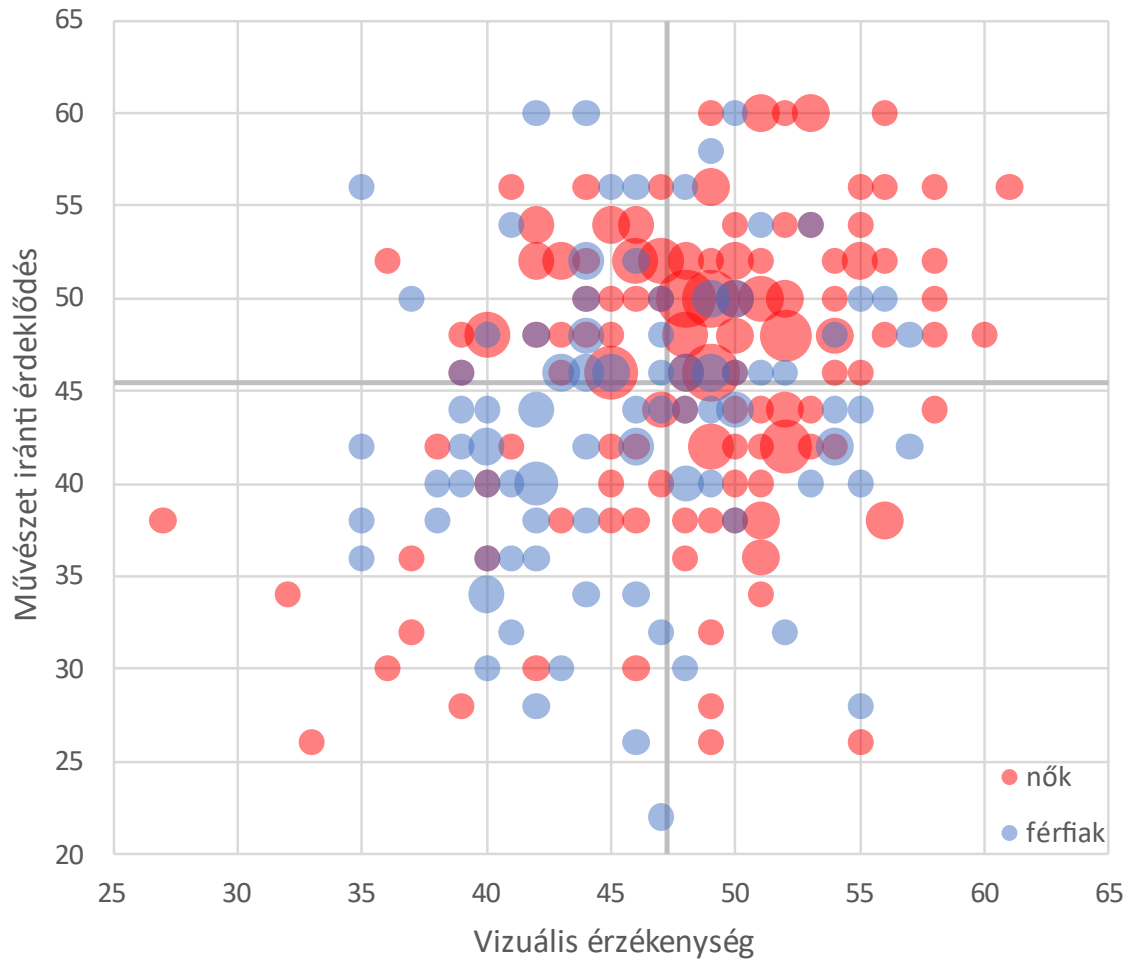
jelenleg nem dolgozom

2. melléklet



A szőlőültetvény megítélése a szőlő- és borkultúrával összefüggő kompetenciák és a vizuális érzékenység kétdimenziós terében

3. melléklet



Nemek megoszlása a művészetek iránti nyitottság és vizuális érzékenység kétdimenziós terében

KÉPMELLÉKLET



1. Csillag Péter a körforgalomban az ültetvény telepítése előtt (2011.08.02.)
2. Czink János és Csillag Péter a körforgalomba szánt oltványokkal (Palatinca, 2011.08.02.)



3-4. Czink János és Csillag Péter a körforgalomba szánt oltványokkal (Palatinca, 2011.08.02.)



5. Az első tavasz a körforgalmi ültetvényben (2012.)

6. Az első metszés (2012.)



7. Tavasz gyeprendezés (2012.)

8. Szüret előtti általános rendezés (2013.)



9-10. A tőkék fagykár elleni takarása (2016.)



11. A körforgalom északi kijárata júniusban (2018.)

12. A körforgalom júniusi ellenfényben (2018.)



13. A körforgalom a szekszárdi kihajtó irányából (2018.)

14. Regent tőke szüretelés előtt (2018.09.09.)

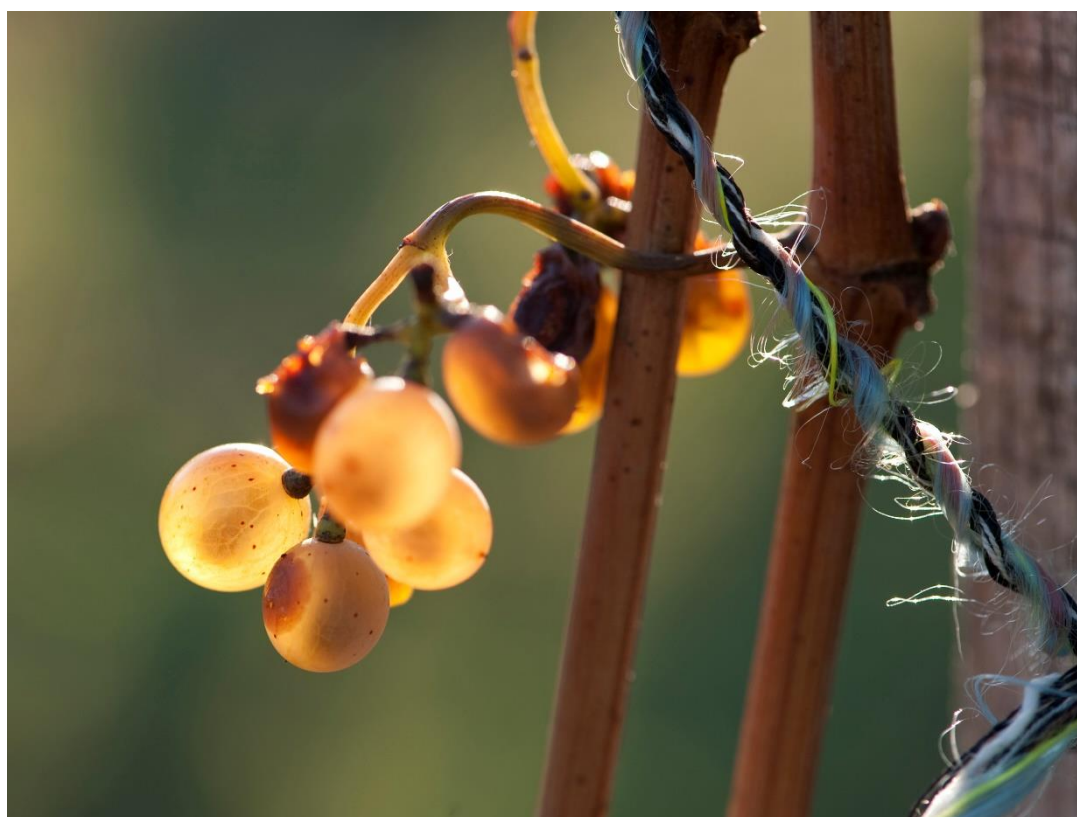


15-16. Szüret (2018.09.09.)



17. Szüret (2018.09.09.)

18. Szüret után (2018.09.09.)



19. Hosszú meleg ős után (2018.11.03.)

20. Aranyló Bianca szemek (2018.09.09.)



21. Szüret aszályos nyár után (2020.08.29.)

22. Videóforgatás Rajnai Richárddal (2020.05.22.)



23-24. Metszés (2021.03.20.)



25-26. Karácsonyi ünnepek után (2021.12.27.)



27. Venyigehalom (2023.03.19.)

28. Kitakarás (2023.03.09.)



29. Tőkepótlás (2023.03.19.)

30. Naplemente a nyugati kihajtó felett (2023.03.19.)